

АЛЕКСЕЈ ЈЕЛАЧИЋ
Русија и Балкан: преглед политичких и
културних веза Русије
и балканских земаља 866-1940
Београд, 1940

ПРЕДГОВОР

Догађаји светски-историског значаја ређају се вратоломном брзином. Проблеми огромног замаха и значаја искрсавају сваки час и њихово решавање, праћено сада непрекидном грмљавином топова, зујањем авиона и тутњем тенкова, развија се исто тако запањујућом брзином. Међутим сви ти догађаји и проблеми имају своју дубоку историску позадину. Задатак ове информативне књижице јесте у томе да у најопштијим потезима, објективно и у сврху информације наших ширих читалачких кругова, обавести о еволуцији односа између Русије и Балкана, односно појединих балканских земаља пошто проблем односа Балкана и Совјетске Уније постао је један од најкрупнијих и најактуелнијих проблема светске политике наше садашњости, нарочито за нашу земљу.

У Скопљу, на дан Светих Ћирила и Методија, првоучитеља словенских,
1940 године.

Др. Алексије Јелачић

I

Почеци. - У зору руске историје. - Кијевска Русија и Балкан

Под 837 год. један западно-европски летопис прича о доласку ка западном цару Лују Побожном посланства из Византије. Са посланицима су дошли »неки људи« који су »себе, односно народ свој звали Рос«. То је први спомен руског имена у историји. 843-4 год. »многобошци звани Рус ушли су у град Севиљу...« 866 год. Византиско Царство и његова престоница Цариград стрепили су од напада Руса који су допловили Дњепром и Црним Морем пред његове обале и бедеме. »Цар (Михаило III, онај исти под чијом су се владом покрестили Бугари и њихов кан Борис-Михаило, а првоучитељи словенски Константин-Тирило и Методије били су упућени са богослужбеним књигама писаним словенским словима у Моравску) немајући могућности да победи Русе наговорио их је на мир помоћу богатих дарова који су се састојали од злата, сребра и свилене одеће. Он им је послао једног епископа који их је покрестио«. Толико грчки историчари. Од IX столећа сл територије садашње Јужне Русије или Украјине долазе освајачи, трговци и путници на обале Босфора, док се са тих обала упућују мисионари према северу који, уз ширење хришћанства, шире и византиски културни, политички и привредни утицај у тим пределима. Крајем тога столећа ствара се једна ратничко-трговачка држава, т. зв. Русија, дуж великог воденог пута из Балтичког у Црно Море. Изгледа као највероватније да су је створили Нормани покоривши и ујединивши источно-словенска племена којима су наденули руско име. Два су била главна града те државе: Новгород Велики на северу и Кијев,

»мајка руских градова«, на југу, на средњем Дњепру, на једној ванредно важној географској тачки.

Из те државе скандинаво-словенског карактера експедиције трговаца-гусара крстарице су по Црном Мору и Касписком Језеру, и даље све до Багдада ... Али главни објекат ратних похода и трговачког саобраћаја била је Византија, Балкан. Према томе, везе Русије и Балкана настале су пре једанаест векова. Почетком X столећа забележен је велики поход руског великог кнеза Олега (Хелги) на Цариград. Руски летопис га је окитио легендарним подробностима, очигледно позајмљеним из јуначких песама које су се јамачно певале на двору кијевских кнежева (конунга). Али, мада није сачуван грчки извештај о тој експедицији Олеговој, у руском летопису налазимо текст политичко-трговинског уговора између Русије и Византије из год. 907-911. То је први међународни уговор Русије, и то са Балканом. Позната су имена руских посланика која су га закључила (готово су сва норманска), а склопљен је ои у име великих кнежева Олега и Игора и »осталих кнежева и целог народа«, што је веома занимљиво. Уговор, односно уговори, одређује слободу доласка и боравка руских трговаца у Цариграду, основна начела кривичног права за случај неких злочина које би учинили или од којих би страдали Руси, онда извесна правила пловидбе и трговине. Од оног времена несумњиво је да се развијају трговачки односи између Русије и Византије, а и културне везе су прилично јаке као и интензивна верска пропаганда грчких свештеника у Русији. Из уговора који је закључио после неуспелог похода против Византије следећи руски велики кнез Игор (944 год.) сазнајемо да је у Кијеву било пуно хришћана, а да су имали и своју цркву. Знаменити византиски владар и књижевник цар Константин Порфирогенит на сликовит начин описује везе Русије и Византије: преко зиме словенска племена су секла дрвеће, правила од њих чамце »од једног стабла« и пошто су се реке ослобађале од леда пуштале

их да плове до Кијева. Ту су их продавала кнежевској »дружини«, т.ј. трговцима-гусарима. У јуну месецу састајали су се речни каравани близу Кијева из многих градова, Новгорода и других. Затим се јединствен караван спуштао Дњепром до великих брзака (руски »пороги« који су сада послужили као основ за стварање велике и чувене електричне хидроцентрале зване »Дњепрострој«). Ту се морало излазити на обалу и вући чамце конопцем, па, прошавши опасну зону, ући опет у реку и пловити све до Црнога Мора и преко њега до Цариграда. Пут је морски обично ишао дуж обала Балканског Полуострва. Крзно, мед, восак, онда жито и људи (робље) то су били предмети извозне руске трговине. Док се увоз из Византије састојао од вина, штофова (нарочито су гледали да дођу до забрањених за извоз скупоцених свилених тканина), разних луксузних предмета.

Негде око 955 год. за владе споменутог цара Константина VII била је покрштена удова Игорева и намесница руске велике кнежевине кнегиња Олга (Хелга) примивши име Јелене. Летописац тврди да је сâм цар био њен кум, али је она крштена по свој прилици још у Кијеву. Кнегиња је била примљена на царском двору и тај пријем је описао сâм цар. Али Олгин син Светислав, први руски кнез са словенским именом, није хтео да се покрсти. Светислав је био прави јунак из народне песме, ратник пре и изнад свега. У својим походима он је дубоко засегнуо у Балкан, освојио је Бугарско царство и допринео је, као византиски савезник, паду тога царства. Светислав је хтео да напусти Кијево као престоницу и да узме бугарски град »Перејаславец« на Дунаву за своју престоницу. Али, одигравши улогу коју му је наменила византиска политика, био је од стране Византије нападнут и натеран на одлазак у Русију. Ваљда су благовремено известили из Цариграда степске номаде Печењеге о пролазу руског кнеза кроз брзаке на Дњепру, јер је он тамо био нападнут и

погинуо. Из доба Светислављева ратовања на Дунаву сачувана је прича сведока о састанку руског кнеза и византискога цара. Цар је дошао на коњу са великом пратњом дворјана у златним оделима. Руски кнез је допловио чамцем и сам је веслао. Био је у кошуљи која се само чистоћом разликовала од кошуља других веслача, Поред тога су перчин на обријаној глави и минђуша са два зрна бисера и једним рубином сведочили о његовом »племенитом пореклу«...

Пред крај X столећа десио се један од најважнијих догађаја у историји старе Русије. Светислављев син, Олгин унук, велики кнез Владимир, који је једно време био на челу т. зв. »многобожачке реакције«, створио у Кијеву читав »Пантеон« словено-руских богова и дао је убити неке хришћане, званично је примио Христову веру из Византије, пошто је са њоме ратовао, оженио се византиском принцезом Аном и покрстио је цео свој народ (разуме се да је многобожачка традиција остала веома јака, али је ипак формално цела Русија од онда постала хришћанска земља). Не само из по мало фантастичних извештаја летописа, него и из других, поузданијих извора знамо да је и римска црква покушавала да Русе привуче у свој круг, али није успела. Руско православље, хришћанство са византиском традицијом, постало је за дуги низ векова један од најважнијих чинилаца руског живота и може се рећи да чак и сада, после толиких преокрета у руском животу, после темељне промене привредне, друштвене и политичке организације, и без обзира на оштру антицрквену и антиверску политику која се током многих година после револуције у Русији спроводила, овај фактор и сада није потпуно за потцењивање. Треба нагласити да верски чинилац послужио је за зближавање између јужнословенских православних народа - Бугара и Срба - и Руса. Први почеци руске књижевности ка словенском језику и писани ћирилицом стоје под несумњивим утицајем старобугарске и старосрпске

књижевности. Постоји једно доста образложено научно мишљење да је пре него што је добила самосталнога митрополита кијевска руска црква потпадала је под црквену јурисдикцију охридског архиепископа. На тај би начин старословенски Охрид, та колевка словенске просвете и школе, био метропола руске цркве и просвете. У знаменитој малој руској црквици близу Новгорода, т. зв. Спасу на Нередици између других фресака постоји једна коју је израдио »Грцин Петровиц«. Да л' није тај иначе непознати мајстор био Србин?

Наследник Владимиров био је велики кнез Јарослав, звани »Мудри« (1019-1054) коме се приписује први руски законик звани »Руска Правда«. Зна се за њега потпуно поуздано да је он говорио више језика, да је имао велику књижницу, да су његове и његове земље политичке и културне везе биле јаке на све стране: трговина се водила пре свега са Балканом, али је било веза и са севером Европе (сам Јарослав је био ожењен девојком из једне скандинавске краљевске куће, а једна ћерка је била удата за норвешког краља), са европским центром и са западом (две друге ћерке Јарослављеве биле су удате за француског и угарског краља). Јарослав је пре хиљаду година (1036) саградио у Кијеву саборну цркву Свете Софије, чији је један део са прекрасним византиским фрескама и мозаиком до данас сачуван, и ту је био и сахрањен (недавно су тамо нађене његове кости и испитане, којом се приликом потврдио летопишчев опис физичких мана великог кнеза, и враћене натраг на своје место). Јарослављев старији син Владимир извршио је последњи, неуспели поход на Византију и појавио се са својим лађама пред Цариградом, док се четврти његов син Всеволод (Свевлад) оженио са принцезом из царске грчке куће Мономахом и био по култури веома близак Византији, познавајући и многе европске језике. Син тога Всеволода Владимир, звани по мајци »Мономах«, касније је заузео великокнежевски руски престо и био је један од најбољих владара

Кијевске Русије. И други су се руски кнежеви женили са византиским принцезама, као што су се и руске кнегињице удавале за византиске принчеве. Поред тога, наставља се жива трговина између Русије и Балкана, живе културне, црквене, књижевне и уметничке везе, долазак грчких путника и хација у Русију и из Русије у Цариград, уопште на Балкан, па преко Балкана и у Свету Земљу. Тако је ишао на граници X и XI столећа преко Цариграда у Јерусалим игуман Данило, који је стигао у Палестину када су је освојили крсташи, и тамо је запалио кандило »за целу руску земљу«. Руски путници-хације («паломници«, од речи »палма«, јер су из Јерусалима носили са празника Цвети палмове гранчице, или »калики«, од латинске речи »caliga«, као што се звала њихова специјална путничка обућа) свраћали су ван сваке сумње и на Свету Гору (Атон) и тамо је основан и руски манастир Светог Пантелејмона. Врло је вероватно, према извештајима старе средњовековне српске књижевности, да је младог Растка, будућег Св. Саву, упутио у правцу монашког живота један руски калуђер. Та година сусрета Св. Саве са Русима (1185) сматра се често као прва година сусрета Руса и Срба уопште после раздвајања у прасловенско доба оних словенских племена која су се касније претворила у руски и српски народ. Али држимо да је тих додира било и много раније.

Међутим у доба Св. Саве, односно касније Немањино доба, Кијевска Русија се приближавала своме паду. Већ је Мономахов син Јурије, звани »Долгоруки«, тежио да се пресели из Кијева и да створи себи кнежевску престоницу у центру источно-европеке равнице, тамо, где ће се касније створити т. зв. »Великорусија« (за време тога великог кнеза - 1147 - први пут се спомиње Москва као властелинско добро бољара Кучка). Син тога Јурија велики кнез Андрија, први владар-апсолутиста у руској историји, пренео је престоницу своју на север, у град звани Владимир на реци Кљазми, притоци Оке, притоке Волге, а год. 1169 је чак спалио Кијево.

Али и ова велика историска промена и пренос тежишта руске историје према северо-истоку нису прекинули везе Русије са Балканом, нарочито културне, мада су у веома знатној мери ослабиле везе привредне, трговачке. И даље се врши размена црквених путника, долазе из Византије поједини свештеници и владике Грци, који заузимају црквене службене положаје у Русији, а руске хације стално се виђају у Цариграду, чак и онда када је Цариград био заузет од Латина. Несумњиво је да нису прекинуте ни везе Руса са Бугарима и Србима, односно са т. зв. »Другим« Бугарским царством, као и са Немањићком Србијом.

Међутим равно пре седам сто година - 1240 - Татари у својој великој навали почетој крајем 1236 год. освојивши северо-источну Русију, појавили су се пред Кијевом и потпуно су га разорили. Тиме се сматра да је почело руско робовање Татарима које је трајало преко два столећа, па је имало огромне историске последице раздвојивши Русију северо-источну и средишну од западне (Белорусија) и Јужне (Украјине и Галиције) које постепено потпадоше под литванску и пољску превласт (Галиција је припојена непосредно Пољској тачно пре шесто година - 1340, - за време знаменитог пољског владара Казимира Великог). Поред тога знатно су ослабљене везе Русије са Западом као и са Византијом и Балканом, а појачане су везе са Истоком, пошто је велики део Русије постао скуп кнежевина, зависних од светског татарског царства. Потпадањем Русије под Татаре, односно на Западу, нешто касније, под Литванце и Пољаке, почиње, дакле, једно ново важно доба руске историје.

II

Русија под Татарима. - Формирање Московске Русије. - Ондашње везе са Балканом. - Балкански, поименце српски, културни утицаји у Русији. - Пад Балкана под Турке и идеологија Москве - Трећег Рима

У несумњиво тешко доба зависности Русије од татарских канова највећа национална снага и установа била је руска црква и руска митрополија. На почетку постојала је само митрополија у Кијеву мада је тај град био у рушевинама, и веома се полако дизао, касније је дошло до издвајања из кијевске митрополије митрополије московске, тако да је и митрополита московски узео назив »Митрополита целе Русије«. Ово је био веома важан моменат у историји јачања Москве која средином XIV столећа постаје престоница великих кнежева. Породица тих великих кнежева, потомака Данила, млађег сина светог кнеза Александра Невског, победника над Швеђанима и немачким ритерима, дала је Русији низ веома озбиљних владара који су својом строго промишљеном и систематском политиком постепено, уз помоћ бољара, цркве и целог народа, извели до краја XV столећа уједињење у главним линијама целе Великорусије, пребацили су прве извиднице преко Урала, и ослободили Русију од зависности према Татарима. Победа московске војске под Димитријем, званим Донски, над Татарима – 1380 - пада тачно између битака на Марици - 1371 - и на Косову - 1389. Међутим, док је дошло до тога ослобођења, црквене и културне везе Русије са Балканом настављене су. Руски путници-хације нису се само намерали према Византији него су посећивали и Србију. На Светој Гори пак и даље је постојао руски манастир Светог Пантелејмона. Овај манастир био је под сталном заштитом Немањића и уживао је њихова доброчинства, везан са њима још из доба Немање и Св. Саве, који сам

пише у Немањином житију како су и Руси дошли да се поклоне тек умрлом Симеуну Мироточивом. Постоји велики број повеља српских владара Св. Пантелејмону, кога зову још и »Русик«, т.ј. руски манастир. Између других и цар Душан се примио ктиторства над Св. Пантелејмоном. О везама са Русијом српских владара саопштава, например, житије краља Драгутина да је он »слао у руску земљу мноштво дарова у »божанствене цркве и манастире, а и милостињу убогим и малоимућним«. У крајевима, где је Драгутин владао добивши их од Мађара, претходио му је у раније доба руски кнез Растислав Михајловић, зет угарског краља Беле, протеран из Галиције од јаког тамошњег владара краља Данила Романовића.

И у XIV столећу настављају се везе Русије са Балканом. Између осталог вреди спомена повеља кнеза Лазара којом потврђује руском манастиру Св. Паителејмона на Атону његова права на цркву Спасову у Хвосну (Метохија) »да имају Руси цркву ту и села«. Из Србије стиже у Русију и буде постављен за митрополита прво у Кијеву, а онда и у Москви, чиме је цела Русија - Московска и Западна дошла под једног архипастира, владика Кипријан. Он је одиграо велику црквену, политичку и просветну улогу у руским земљама и био је и сâм књижевник. Исто тако је у Русији заузимао положај митрополита (у Кијеву од год. 1416) други један угледни црквени посленик са Балкана Глигорије Џамблак (Џамвлак, Самвлак, Семивлах) (живео је око 1364-1450). Њега проучавају и својатају руска, српска, бугарска и румунска литерарна историја. Пореклом је био изгледа Влах, а био је задојен српском традицијом, 1431-32 био је игуман у Високим Дечанима; после је ишао у румунске крајеве и створио је румунску азбуку, ширећи тамо словенске црквене књиге. Његова многобројна књижевна дела (житија и проповеди) прикупио је руски митрополита Макарије у својој »Четји-Минеји«.

И, најзад, Пахомије »Сербин«, звани Логотет: Пахомије је написао ванредно велики број житија, похвала и канона светаца (а приписује му се и »Хронограф«) и заузео је велико место у ондашњој руској књижевности утичући и на каснија црквено-књижевна покољања, а према томе на књижевни укус и погледе на свет веома широких кругова руског писменог и неписменог друштва. Не само преко ових познатих, а и непознатих, писаца са словенског југа долазио је јужнословенски утицај у Московску а донекле и у Западну Русију, него и преко многих руских људи који су настављали са путовањима у Свету Земљу преко Цариграда и Балкана, задржавали су се на путу дуже времена и нарочито су дуго боравили на Атону долазећи у додир са тамошњим грчким, српским и бугарским калуђерима, преписивачима књига и књижевницима. Јужнословенски чисто језични утицаји поред формално-књижевних и идеолошких запажају се у великој мери у руским књижевним делима. Поред књига црквених, има ту и других, као например знаменити »Хронограф« који садржи преглед светске историје са наставцима и о руским догађајима. Неколико руских путника забележило је своје утиске са тих »путешествија« и хаџилука. У једном таквом путопису (монаха Игњатија), истина у каснијој редакцији, налазимо извештај о Косовском боју који по свему изгледа да је интерполација, позајмљена из »Хронографа«.

Све веће надирање Турака на Балканско Полуострво довело је у питање опстанак саме Византије, пошто је неколико других балканских држава, међу њима и друго Бугарско Царство, потпало под непосредну турску власт, док су српске још самосталне државе више мање спадале под турски утицај односно су биле у вазалној зависности према султану. Тражећи спаса на Западу Византија је била принуђена да пристане на учешће њеног цара и вишег свештенства на челу са цариградским патријархом на Фераро-Флорентиском црквеном сабору (1435-39). На томе сабору узео је

учешће и митрополита московски и целе Русије, по народности Грк, Исидор са својом грчком и руском пратњом (владика Аврамије и други) из чије средине изашао је приказ путовања и самог сабора који се касније прерађивао и допуњавао. Исидор је дао пристанак на унију, као и старије грчке владике и сâм цар, али је по повратку у Русију био ухапшен по наредби вел. кнеза Василија, који није примио унију, и свргнут са митрополитске столице. Од оног времена Русија није више имала митрополите-Грке. Исто тако и Цариград није примио унију. Ускоро затим Турци га освојише уз пасиван став готово целе Европе (1453). Овај догађај светски-историског значаја, као и пад осталих православних (српских и румунских) држава под Турке, изазвао је велико интересовање, а и запрепашћење у Русији. У вези с тиме московски велики кнез је постао једини на свету православни владар, а пошто су у Москви сматрали само православље истинским хришћанством, то су и свога владара сматрали јединим на свету истински хришћанским владаром. У томе смислу, а под несумњивим утицајем традиција јужнословенских царстава, српског Душанова и бугарског Симеонова, развија се у Москви једна веома поносна идеологија и ствара се идеја да је Москва - наследница Византије. У вези с тиме ниче читава једна публицистика делом црквеног, али још више изразитог политичког карактера.

Рим папски се занима за Русију и не губи наде да ће моћи утицати на Москву и убедити тамошњег владара да прихвати унију. У том циљу Рим посредује између последњег византиског деспота Томе Палеолога са Пелопонеза и московског вел. кнеза Ивана III који је извршио уједињење Великорусије а који је постао удовац. Посредовањем папиним ћерка Томина Зоја, друкчије Софија, путује у Москву у пратњи папског изасланика и неколицине грчких и таљанских племића. По доласку у Москву Софија се удаје за Ивана и моћно утиче на мужа и на политички и

културни живот Москве, али потпуно у другом смислу него што су мислили у Риму. Од уније и католичке пропаганде нема ништа, него Софија делује на свога мужа у духу утврђивања апсолутизма помало теократског карактера (византиски »цезаропапизам«). У спољној политици истиче се велика византиска православна и светски-историска традиција која се коси са зависношћу московског владара од татарског кана Златне Хорде. 1480 год. долази до формалног, више мање симболичког укидања те зависности. Русија почиње да води једну врло активну политику интервенције у послове појединих татарских каната које ће постепено довести до њихова освојења од стране Русије (Казан: 1552; Астракан: 1556; најзад, Крим, најкасније, већ за време царице Катарине Велике - 1783; Кримски Канат био је у вазалној зависности од Турске, што ће довести до сукоба између Русије и Турске, поред других узрока).

Поред ових крупних политичких промена у Русији за време Ивана III треба споменути и врло интензивни публицистички рад на пољу великих црквених проблема који су онда узрујавали и Западну Европу. Питање црквене традиције и Светог Писма, питање црквене организације, питање односа цркве и државе, као и веома акутно економско питање о црквеним имањима и праву цркве и манастира да располаже са непокретним добрима, као и са сељацима, - сва су та питања постављена у Европи развојем социјално-привредних и политичких односа, као и црквене просвете, проповеди и књижевности. И у Русији се воде полемике и састају се сабори за решавање тих питања. Стварају се две школе »Јосифљана« (по имену њиховог вође игумана Јосифа Волоцког) и »нестјажатеља«, који неће »стјажања«, т.ј. црквених материјалних богатстава. И једна и друга школа ствара своју идеологију и води пропаганду под утицајем православног Истока, т.ј. Балкана, Византије и Јужних Словена, пре свега Атона, одакле је донекле и дошла »нестјажатељска« доктрина у списима

знаменитог руског свеца Нила Сорског (око 1433-1508). Нил је дуго боравио на Атону бавећи се преписивањем књига и долазио је тамо између осталог у додир са српским калуђерима. У његовој науци пориче се право, а и корисност за цркву да поседује непокретна добра и да буде феудални господар сељака, а износи се још и већ чисто реформационо схватање да је Свето Писмо главни извор вере и морала.

У овом амбијенту врло интензивног политичког и културног живота старе Москве и под утицајем великих контраста између одличних успеха московске Велике Кнежевине на дипломатском и војном пољу и жалосне и беславне пропасти Византије и других православних балканских држава ствара се веома далекосежна, а и охола идеологија »Москве - Трећег Рима«. Потајно је разрадио ту идеологију »старец«, т.ј. калуђер, Филотије (Филофеј) који је сковао знамениту формулу: »два су Рима пала, трећи (т.ј. Москва) стоји; четвртог неће да буде«. Тиме је проглашено да је московски велики кнез, кога су почели да зову већ и царем, има претензија да буде господар света...

III

Московска Русија XVI-XVII столећа и Балкан

Према једном извештају 24 јуна 1509 год. велики кнез Московски и целе Русије Василије, син Ивана и Софије Палеологове, примио је српско посланство у које су, поред других, улазили митрополит Теофил и деспотица, онда калуђерица Ангелина. Према другом извештају, деспотица је само послала у Москву свога свештеника. Она је молила руског великог кнеза да узме у заштиту руски манастир Св. Пантелејмона на Атону.

Деспотица је била у родбинској вези са великим кнезом, јер је деспот Лазар Бранковић имао за жену Јелену Палеологову, старију сестру Софијину. А син Ангелинин, деспот Јован Бранковић био је ожењен са Јеленом, трећом ћерком војводе Јакшића. Међутим старија кћи Јакшићева Ана била је удата за литванско-руског кнеза Василија Глинског коме је родила ћерку Јелену. Ова Јелена дошла је заједно са оцем у Москву када је њен отац напустио пољско-литванску страну прешавши на страну Московске Русије. У ту се Јелену заљубио већ старији велики кнез Василије, па, пошто се развео са својом »неплодном« женом, оженио се по други пут са Јеленом Глинском. Из тога брака родило се два сина: Иван, будући знаменити »Грозни« цар (родио се 1530, владао је од 1533 до 1584, када је 18 марта умро) и слабоумни Ђорђе. О Ивану Грозном српски летописац вели да је био »по истини велики Константин, који воспостави венац царски свега новог Израилја и затражио стародревно своје отаческо наслеђе и лепоту, пошто је раније Јелена царица, велика кнегиња српска, родила цара и великог кнеза Ивана Васиљевића, самодржца све Русије, наду новог Израилја«.

Отац Иванов велики кнез Василије, а и сам Иван често су помагали српску цркву и српске манастире, пре свега у новцу. Од оног времена почиње чести долазак у Русију српских калуђера и других путника који буду у Русији увек најлепше примљени и враћају се кући са обилним даровима. Новац, онда књиге, нарочито штампане, од времена када су у Русији уведене штампарије, иконе, црквени судови и одећа - такви су ти дарови. Али и руски калуђери посећују Балкан где је Св. Пантелејмон на Атону остао и даље кроз векове и за време Турака руско средиште на Балканском Полуострву. Између Русије и Турака на почетку нема сукоба, али ни прво посланство руско у поседнут од Турака Цариград - Истамбул (1497), ни

следећа посланства не стварају односе поверења између Москве и Истамбула.

Иван IV прогласио се и венчао за цара Московског и целе Русије још год. 1547 тиме истичући своје »право« наслеђа Византије и своје далекосежне претензије на вођство хришћанског света, али му се дуго времена царска титула није признавала, као ни његовим наследницима. За ову титулу морала се водити једна врло тешка дипломатска борба. Међутим год. 1562 (тек!) цариградски патријарх је признао Ивана за цара.

За време владавине руског цара Ивана IV, нешто пре чувене повеље васељенског патријарха, коју смо мало пре споменули, обновљена је Пећска православна српска патријаршија (1557). Ова патријаршија одржавала је доста живе везе са Русијом. Не улазећи у подробности, које је изнео у својим специјалним радовима прота Ст. Димитријевић, изнећемо само неколико важнијих момената.

Год. 1585 стигао је у Москву, за време сина и наследника Ивана Грозног цара Годора, последњег изданка Рјурикове, односно Александра Невског куће, митрополит Висарион кратовски у пратњи Гервасија, игумана осоговског и јеромонаха Стевана. Висарион је носио собом молбу »архијепископа српског« у којој овај са целом црквом својом »скрстивши руке и преклањајући колена, ниско челом бије пред венценомцем и помазаником Божијим, царем Теодором Ивановићем«. Радило се о томе да руски цар помогне Осоговски манастир. Иза овог документа настаје празнина у односима између Пећске патријаршије и Москве, али није искључено, да, и поред тешких револуционарних и ратних прилика које су настале у Русији, те су се везе ипак донекле одржавале. Међутим још пре почетка »доба немира« у Русији (1598, одн. 1603-1013) десио се у историји

Московске Русије, а нарочито руске цркве велики догађај: руска црква је добила самосталног патријарха »Московског и целе Русије«. Дотле је руска црква формално спадала под највишу јурисдикцију васељенског цариградског патријарха, а тај је био поданик султанов и сматрао се, према томе, као »султанов роб« што се пребацивало руској цркви и од стране католика. У Москви је постојало чак гледиште да уопште није препоручљиво одржавати црквене везе са православним истоком, Грцима, Словеним и осталим хришћанима, турским поданицима, јер, су они »робље неверника«. Са овим мишљењем борио се знаменити светогорски монах Максим, звани Грк, који је прве половине XVI столећа дошао у Москву и плодно је радио на црквеном и просветном пољу, док нису га оптужили због неке врсте »јереси« и затворили у једну манастирску тамницу где је провео многе године.

Велики значај Москве и њене цркве, као и доста тешки и често опасни односи са Турском куда су ишли руски посланици, али са којом није могло да буде правог мира због поступања Кримских Татара, султанових штићеника, који су стално упадали у руске пределе, као и због донских козака, и терских (на северном Кавказу), московских штићеника, који су опет узнемиравали турске поседе, највише утврђени град Азов близу ушћа Дона и кавкаску границу, а најзад и због политике интересовања Москве за православне султанове поданике и опет интересовања Порте за муслиманске поданике царева.

У Цариграду у патријаршији стално су били у науци руски младићи, а руски посланици су свраћали у патријаршију доносећи руску »милостињу«, то исто је учинио и посланик Благов који је Цариград посетио год. 1586. Исте године дошао је у Москву, опет по »милостињу«, антиохиски патријарх. Московски митрополит први га је у Саборној

Успенској цркви благословио и тек онда је примио патријархов благослов. За време боравка антиохиског патријарха у Москви цар је ставио предлог да се московска митрополија подигне на степен самосталне патријаршије. Поведени су дуги и компликовани преговори који су се завршили доласком цариградског патријарха Јеремије који је дошао са великом пратњом. 26 јануара 1589 год. посвећен је први руски патријарх Иов. 1591 год. дошао је у Москву митрополит трновски са повељом цариградског патријарха којом се коначно потврђује патријаршија »Московска и целе Русије«. Пре тога је патријарх Јеремија однео султану повељу цара Тодора у којој је московски цар молио »брата« свога »Мурата султана« да »чува« патријарха и да нареди својим пашама да исто тако поступају.

За време патријарха пећског Пајсија неколико пута су долазили у Москву његови изасланици. Сваки од њих је био пажљиво саслушаван, и то не само о стварима црквеним, него и чисто политичким, а чак и војничким. Иста пракса је настављена и касније. Московска влада и врховна војна команда могле су на тај начин да буду обавештаване о приликама у Отоманској Царевини, нарочито на Балкану, односно у крајевима пећске патријаршије. Један од тих московских гостију митрополит Симеон, »сербские земли, города Скопија, манастира Јоана Претечи« дошао је 7 јуна 1641 год. у Москву тражећи да га приме у Русију »на вечно живљење« јер је претрпео прогоне од Турака. »Српске земље пећског Вазнесенског манастира ђакон Дионисије« био је у Москви завладичен и умро је као казански митрополит.

Врло интересантне су биле везе са Русијом патријарха Гаврила који је те своје везе и главом платио. 1654 г., у доба када је у Русији вршена црквена реформа патријарха Никона која се састојала у »исправљању« богослужбених књига и обреда према грчким обрасцима, а Украјина под

својим хетманом Богданом Хмељницким била у тешком рату са Пољском и, одвојивши се од ње, признала за свога цара Алексија, цара Московског из дома Романових, стигао је на руску границу митрополит требињски Арсеније са пратњом. Он је био изасланик патријарха Гаврила и донео је између осталог извештај о покушају посредовања патријархова између хетмана Хмељницког и војводе молдавског Матеје. 1 маја на граници се нашао и сâм главом патријарх Гаврило са великом пратњом црквених и световних личности (пет синоваца патријархових). На путу је био лепо примљен и од молдавског војводе и од украјинског хетмана, али изгледа због интрига антиохиског патријарха Макарија, који је онда ишао такође за Москву, био је заустављен. Касније је пуштен и стигао је најзад у Москву и донео је велики број рукописних књига са молбом да се оне наштампају за Србе. 1656 године пошао је из Русије натраг и завршио је трагично: од Турака »обешен, од својих оклеветан, од браће лажно оптужен (оболган)« ... Тако је постао мученик за једну велику ствар ...

Врло је вероватно да је Гаврило, поред изнетог момента (мржње »браће«) страдао због стално напрегнутих односа између Москве и Турске. Још 1642 год. једва да није дошло до рата између ових сила због заузећа тврђаве турске Азова од стране донских козака.. Козаци су поклонили своје освојење цару, али је цар, саслушавши земаљски сабор који је био мишљења да Русија није у стању да води рат, одлучио да се са Турском одржи мир, па је наредио враћање Азова Турцима. Међутим, примивши украјинске (»запорошке«) козаке у своје поданство цар је примио и њихове рђаве односе са Турском, због козачког гусарења на Црномом Мору.

И за време Максима, наследника Гаврилова на патријаршкој пећској столици, нису прекинуте везе пећске и московске патријаршије. У послу црквене московске реформе, као и касније у великом црквеном суду на

сабору у Москви над патријархом Никоном и над његовим противницима учествовали су и грчки јерарси. А руски свештеници, Арсеније Суханов, по специјалном налогу цара и патријарха, и ђакон Годор, који је био на страни људи старог обреда, противника Никонових, посетили су Балкан, и то и српске и грчке цркве и манастире (нарочито Хилендар), прикупљајући рукописе и проучавајући на лицу места начин службе Божије. Између Срба и Грка у Русији приликом њиховог боравка тамо долазило је до размирица и суревњивости, и Грци су се трудили да потисну Србе, као и Бугаре, те да им не даду да се користе милостима и пажњом московског цара, партијарха и других црквених и световних лица.

1668 год. посетили су Москву ердељски митрополит Сава Бранковић са младим братом Ђорђем, будућим »деспотом Илирика«, грофом Свете Римске Царевине, аутором велике хронике и аустријским сужњем. Ђорђе је пред царем излагао планове ослобођења Словена од Турака. О томе се иначе говорило у Москви, чак и сам цар је на то мислио и износио своје мисли у томе смеру на седницама Бољарске Думе, тога највишег саветодавног и управног тела царевине. У духу велике, свехришћанске и свесловенске мисије Русије деловао је у Москви и Хрват Јурај Крижанић, који се у Русији јављао као »Јурије Сербин«, и који је за своје идеје и предлоге, сматране у Москви за неумесне, био чак у Сибир прогнан где су га доделили у скромној улози једном провинцијском »војводи« (среском начелнику). Својим идејама Крижанић је вероватно утицао преко својих рукописа, познатих на двору, и на самог цара Петра Великог.

Седамдесетих година XVII столећа дошло је и до ратовања са Турцима на Украјини, на деоној обали Дњепра где су се укрштавали интереси Московског Царства, Пољске Краљевине и Отоманске Порте и где се створила између козака једна туркофилска струја. Ово је припремало

ступање Русије у велику коалицију против Турске, звану »Света Лига«. Почетком (онда још формалног) царевања Петрова Русија је заиста ушла у савез против Турске, али на почетку њено учешће у рату те »Свете Лиге« ограничило се на два неуспела похода против кримског кана, султанова штићеника.

Српски патријарх, чувени Арсеније III Чарнојевић, обраћа се на руске царева Петра и Јована (тада су формално владала ова два брата). Нарочито је занимљива његова посланица у којој патријарх позива царева да пошљу војску на Дунав где ће се њој придружити Срби, Бугари, Молдавци, и »биће (Русима) пут до Цариграда без сметње«. На тај начин опет се појављује идеја руског покрета ка Цариграду...

Свргнут са престола цариградски патријарх Дионисије позивао је царева на борбу ради заштите Грка, Срба, Бугара и Влаха: »Устаните (цареви!), дођите да нас спасите«. Овим почиње нови активни улазак Русије у сложени склоп балканских проблема што ће се и заиста десити за време цара - револуционара Петра Великог (1682 управо 1689-1725).

IV

Петар Велики и Балкан. - Наследници Петра Великог. - Русија и Аустрија на Балкану. - Руско-турски ратови. - Русија и Црна Гора. - Српске сеобе у Русију. - Руски културни утицаји на Балкану

Ми овде не можемо да водимо дискусију о улози личности у историском процесу уопште и специјално о улози Петра Великог у историји Русије. Али свакако доба Петрово спада у најзначајније епохе руске прошлости.

Поред дубоког преображаја руског друштвеног, привредног и културног живота, поред великог северног рата који је Русији дао знатан део балтичких обала, Петар је покушавао да изврши један већи »продор« према југу, да се приближи Балкану, да изађе на Црно Море. После покушаја да створи руску флоту на северу Петар се окренуо југу и обновио руску војну акцију против Турске у оквиру руског савеза са државама »Свете Лиге«. Два пута цар је лично ишао под Азов на ушћу Дона, који смо већ спомињали, и најзад га је освојио помоћу комбинованих напада копнене војске и новосаграђене флоте која се спустила Доном. Међутим овај успех је био више мање симболичан и без знатних последица: Русија је добијала излаз на једно сасвим затворено и плитко море - Азовско, најудаљенији залив Средоземног Мора који се чак и смрзава. Али се Петар носио са мишљу наставка рата са Турском. Баш у вези с тиме је упућено у Европу једно големо руско посланство у којем је цар учествовао инкогнито под именом дипломатског писара Петра Михајлова. Посланство је требало да обиђе више европских дворова, те да прошири у знатној мери коалицију »Свете Лиге«. Уз пут се Петар Велики обавештавао о приликама у Европи и упознавао европску културу и технику. То је била огромна научна експедиција своје врсте у којој су учествовали Петар Велики и мноштво руских младића. Неки су остали на школовању у разним крајевима Европе. Будући гроф Петар Толстој, предак великог руског писца, и интимни сарадник цара Петра, посетио је Млетке са којима је Русија била у савезу, и уредио је питање школовања младића из руских најотменијих племићских кућа у специјалној наутичкој школи Марка Мартиновића Перашћанина у Перасту коју су заиста са успехом похађали и свршили многи руски великашки синови, међу њима и царев пашеног.

На своме путу Петар је закључио војни савез са кнезом-бирачем саским, као пољским краљем ради заједничке акције против Шведске. Тој

коалицији придружила се и Данска. На тај начин Русија се готово повукла из »Свете Лиге« која се и сама скоро измирила са Турском (Карловачки мир, 1699). Турска је била у главном потиснута из средње Европе. Русија није узела учешћа у Карловачком миру, али је са Турском закључила мир нешто касније после тешких и дугих преговора (у Цариграду 3 јула 1700) добивши потврду свих својих освојења дуж Азовског Мора, без обавезе да руши утврђења, (то је био турски захтев), олакшице за козаке на Дњепру, све до укидања поклона Криму. Али није постигла повратак Светих Места патријарху јерусалимском и слободу службе Божије за хришћане у Отоманској Царевини. Турски посланици су одбијали да тако нешто унесу у уговор јер би то дало Русији повод за интервенцију у унутрашње послове Турске. Украјинцев, царски посланик, имао је налог од цара да пожури са миром, јер се цар спремао на поход против Швеђана. Велики северни рат (1700-21) не спада у ову нашу тему, али је много утицао и на балканске прилике и односе Русије са Турском и балканским хришћанима. Узгред треба напоменути да је цар Петар интервенисао у Бечу у корист једне од жртава аустријске балканске политике, грофа Ђорџа Бранковића, али изгледа да баш та интервенција коначно је упропастила »деспота Илирика«, јер је он био премештен из Беча и интерниран у Хебу где му је ишло тешко и где је умро год. 1711. То је била година несрећног по Русију и балканске хришћане прутског похода Петрова.

Догађаји великог северног рата приближили су се Балкану онда када је шведски краљ Карло XII пошто је победио Данску (потпуно) и руског цара (привремено) упустио се у борбе у Пољској гонећи испред себе пољског краља, стварајући против њега јаку странку, док. није га натерао на капитулацију и срамотни мир. У међувремену руски цар је успео да обнови и да знатно повећа своју војску и да освоји многе крајеве дуж Балтика, где је саградио флоту и град Петроград на ушћу Неве. Да би потукао главног

противника и тиме завршио рат шведски краљ је кренуо на Украјину где је себи обезбедио сарадњу украјинског хетмана Ивана Мазепе и једног дела козака, као и хетманове странке. Уз помоћ Мазепину Карло XII је мислио да ће моћи продрети у само срце Русије и стићи до Москве. Међутим је снага Мазепина била недовољна, а и сами Швеђани су потпуно изгубили борбу, тако да се после битке код Полтаве само мали број шведских војника и козака спасао заједно са краљем и хетманом, нашавши онда уточиште у турским пределима, у тврђави Бендерама, сада у Румунији. Одавде су Карло и Мазепа, а после Мазепине смрти његов наследник Орлик роварили против Русије и Петра. Петар се са своје стране спремао за борбу са Турском која је почела када је шведски краљ већ напустио Турску замутивши у знатној мери ситуацију и доприневши »проширењу« рата на Балкан. 20 новембра 1710 г. Порта је објавила Русији рат.

Вреди напоменути да је полтавска победа Петра Великог изазвала велико одушевљење код Јужних Словена. Дубровачки песник, иначе језуита, Игњат Градић опевао је том приликом руског цара и његову победу у спеву »Плам сјеверски то јес пјевање у хвалу московскога величанства«, док је касније (1717) када је Петар путовао Европом, Стјепан Русић певао:

Краљевство оно (шведско) своју главу
Под ноге је тве (твоје) склонило,
Кад се боју у крваву
Од ње руке придобило...

И у никшићкој жупи, у манастиру св. Луке, забележена је у локалном летопису полтавска победа.

Опремајући се, дакле, за акцију против Турака Петар Велики је мислио да подигне устанак балканских хришћана и да искористи њихово знање месних прилика и путева, као и директну војничку помоћ. Ту су играли улогу не само верски, него и национални моменти у које Петар је био упућен. У његовој околини налазио се и Сава Владиславић, српски трговац, који је почео своју каријеру као агент руских посланика у Цариграду и искористио је своје везе са руским посланством да би добио извесне привилегије за своју трговину, али дошавши у Москву, био је запажен од стране цара Петра и постао је његов експерт за балканска питања, пуно је радио за своје земљаке и за православну српску цркву, добио је од Петра грофовску титулу са презименом »Рагузински«, превео је Орбинијево дело »Il Regno degli Slavi« на руски језик по жељи царевој (оно је и било касније штампано по цареву налогу), а за време наследнице Петра Великог, његове удовице Катарине I, Сава Владисављевић је ишао као изванредни руски амбасадор у Кину и учинио је у томе својству велике услуге Русији.

Када је, још за време пољско-турског ратовања седамдесетих година XVII века у вези са Украјином ишао у Пољску руски посланик, један му је од пољских министара говорио: »Хришћански народи који живе на Дунаву: Власи, Срби, Молдавци, Славени(?) чим зачују да су се царске труне удружиле са пољским, одмах ће се им придружити, а нарочито људима царског величанства...«

У ратном плану руске врховне команде нарочито велике наде су се полагале пре свега на румунске, т. зв. касније »Дунавске« кнежевине, и то у првом реду на Молдавију, онда на удаљенију Влашку. Између Русије и тих кнежевина већ су и раније постојале везе (са Молдавијом још од доба великог кнеза Ивана III). Поред црквено-просветних веза, налик на оне са

Србима, Бугарима и Грцима, постепено су се стварале и везе чисто политичке. У рату, који је почео између Русије и Турске, Влашка са њеним »господарем« кнезом Бранкованом је остала по страни, али је Молдавија после дугог колебања и лукаве игре њеног владара кнеза Димитрија Кантемира, који је био на власт доведен од стране Порте као њен поузданик, па је Порту издао пришавши Русији, закључила са Русијом савезни уговор у којим су биле предвиђене за Кантемира последице руског успеха или неуспеха.

Што се тиче балканских и подунавских Словена са њихове стране могло се очекивати живо учешће у предузетим акцијама. Тако још 1710 год., у мају, дошао је у Москву сатник Богдан Поповић са писмом из Арада и Сегедина од пуковника Ивана Текелије и његова друга. »О најблагочестивији Цару, прекрасно сјајуће сунце правде!«, тако су писали на своме китњастом словенском језику српски пуковници: »милостивим оком погледај на нас убоге и твојим царским мислима помисли о нашој отеческој српској земљи, пре многих година подјармљеној од неверника, нарочито онда када ће Господ Бог подигнути твоју крсташку десницу наспрам њих, и немој да заборавиш да и нас, најмање, позовеш и помилујеш, нека се и ми потрудимо у служби свога православног Цара«.

Међу српским придошлицама са Балкана нарочито се истакнуо Херцеговац Михајло Милорадовић који је са својом браћом, Гаврилом и Александром, ступио у царску службу. Њега је цар, чим је избио рат са Турском, упутио као свога главног агента у Црну Гору. Из његова извештаја цару види се да је он посетио »Диоклетију« (Зету, Црну Гору) и »Македоију« (где?) и остале »провинције«, да је био код митрополита »Скендеринског« Данила (то је чувени митрополит-кнез црногорски Данило Шћепчевић) и да је наишао на одушевљен пријем и општу готовост да се дигну против Турске.

»Сви су ови војници добри, извештавао је Милорадовић, али убоги: немају топова и осталих војних потреба«. Милорадовић, Иван Лукачевић и другови ширили су прогласе царске, упућене балканским хришћанима обеју вера. Сачувано је неколико редакција тих опширних и веома замршеним и китњастим језиком писаних прогласа и повеља. У једној, на пример, повељи, упућеној митрополиту Данилу и кнезу Луки Петровићу, а преко њих »племенитим, превасходним, најпоштованијим, преосвештеним митрополитима, кнезовима, војводама, сердарима, арамбашама, капетанима, витезовима и свима благорасположеним хришћанима православне вере грчког и римског закона, и осталим духовног и мирског (световног) чина људима Србије, Славоније, Македоније, Босне, Ерцеговине, а поименце Црногорцима, Никшићима, Бањанима, Пивљанима, Дробњацима, Гаћанима, Требињанима, Хрватима и осталим христољубивим који се налазе под тиранским јармом турског султана« позивају се сви да се дигну »за веру и отачество, за част и славу вашу, за слободу вашу и наследника ваших«. У прогласима споменути су и Александар Велики у чијој су војсци, као што је мислио састављач прогласа, суделовали преци балканских Словена, и »Георгије Кастриот сирјећ Скендербег« који »не само што није љутом поганском зубу дозволио да њега мрцвари, него је у шездесет и три главне баталије непријатеља до ногу потукао...« Итд.

Међутим, решење рата могло се само очекивати на главном бојишту где су се налазиле велике војске зараћених страна - војска царска са самим Петром и војска турска под заповедништвом великог везира.

Руска војска прешла је преко Дњестра у Бесарабију и кренула је према Пруту да упадне у Молдавију и да ступи у везу са Кантемиром и са балканским хришћанима. Снабдевање руске војске уопште је било испод

критике, а климатске прилике и снабдевање водом тешки. У одлучном тренутку на реци Пруту против 120 хиљада Турака и 70 хиљада Татара нашло се свега 38 хиљада Руса ... И поред очајничких борби у којима су Руси нанели веома тешке губитке Турцима и проузроковали извесну деморализацију султанових трупа, положај Руса је био готово безизлазан. Али је 12 јула »пак закључен мир према којем су цар, и руска војска добили дозволу да се слободно врате у отаџбину. Русија је вратила Турској освојења из прошлог рата, пре свега Азов, обавезала се да ће срушити новосаграђена утврђења у зони близу границе, да неће се мешати у пољске и козачке (украјинске) послове и да ће дати шведском краљу слободан пролаз у његову отаџбину и да ће се потрудити да и с њиме дође до мира. Услови су били, узимајући ситуацију на бојном пољу, доста повољни за Русију, али за балканске хришћане, који у миру нису ни споменути, ситуација је постала трагична. Кантемир је успео да се пребаци у Русију где му је сачувана кнежевска титула и дата велика имања (његов син, Димитрије се касније истакао као руски књижевник-сатиричар и дипломата: био је руски амбасадор у Лондону). Црна Гора је била прегажена од Турака и владика Данило са неколико виђенијих људи једва је успео да се спасе на млетачко земљиште. Касније је ишао по милостињу у Русију и добио је, као и други црногорски изасланици, на име отштете, извесне поклоне у новцу, као и у црквеним стварима и књигама. Царев емисар Милорадовић са браћом добио је велика имања на Украјини. Милорадовићи су ушли у ред најбогатијег и најодличнијег руског племства. И многи други балкански, као и угарски Срби, Власи и Молдавци, били су примљени у руску службу: пуковници Кегић и Тански са њиховим људима и официрима у Кијевској губернији; влашки пуковник Гиња, четири коњичка капетана, један поручник, девет других (нижих) официра, два српска капетана, 148 редова Срба - у Азовској губернији. Официрима, који су добили у Русији карактер спахија, предложено је било

да се побрину за долазак и усељавање у овим слабо насељеним и граничним пределима њихових сународника. Али та сеоба није узела онда већег маха, мада је била касније настављена за време Петрове синовице царице Ане. Тек за доба царице Јелисавете српска сеоба је добила веће размере. Међутим од ових балканских досељеника ипак су стварани специјални пукови у којима је вероватно само језгро било балканско. Треба још напоменути да је више примораца ступило у службу цара Петра, и од њих се нарочито истакнуо Мата Змајевић Перашћанин који је напредовао до чина великог адмирала и спасао је цара Петра у великој поморској бици са Швеђанима код Хангута год. 1714.

Прутска катастрофа, о којој има пуно трагова у писменој и усменој српској књижевности, је обуставила сваку већу акцију цара Петра у правцу Балкана и Црнога Мора. Петар се све више онда аигажовао у средњој и северној Европи, све до победе над Швеђанима. Он је путовао поново у Западну Европу и посетио је и Париз; тај његов пут је изазвао велико интересовање и код Јужних Словена, о чему је сачувано доста онодобних сведочанстава. Једаш од иретходника »Илиризма« штампар и књижевник Хрват Павао Ритер-Витезовић одушевљавао се за руског великог цара, а касније о њему је написао за оно доба веома значајно дело словено-српски списоватељ Захарије Орфелин. Све до у XIX столеће о Петру Великом се пуно писало и причало код Ј. Словена. Најзад, треба још укратко изнети просветно-школску акцију Русије између војвођанских Срба. 1709-13 год. у Карловцима делује руски учитељ, неки Василије. 1718 и 1721 год. митрополит Мојсије Петровић моли Петра Великог да пошаље руске учитеље. У митрополитовој молби стоје ове речи: »не ишчем богатства, токмо о помошчи к просвјашченију ученија и о оружију душ наших«. 1724 год. Свети Синод руске цркве одлучује да упути Србима учитеља Максима Суворова са уџбеницима. Суворов се јавља у Београду год. 1726 (онда је

Београд био под влашћу Аустрије, према одредбама пожаревачког мира). 1731 год. Суворов се враћа у Русију, али 1733 год. кијевски митрополит шаље по молби митрополита Вићентија Јовановића више учитеља на челу са Емануилом Козачинским, све редом Украјинце или Малорусе. Јужно и западно - руски учбеници за разне школске предмете улазе у српске школе.

Изазван покушајима Порте да пошаље своје трупе против Персије кроз руске пределе, руско-аустриско-турски рат 1735-39, који се завршио жалосним за Аустрију Београдским миром, дао је Русији Азов и степске крајеве дуж јужне границе. Тиме се Русија знатно приближила Турској, Балкану, Црном Мору. Рат је стао Русију великих жртава у људима и новцу, док су његови резултати били доста мршави. Али улога, коју је пре и за време рата играла Аустрија, појачала је углед Русије у очима православног Балкана. У народној српској песми »Бој под Озијом« (тј. Очаковим) опевана је победа руског оружја под »Миличином-генералом«, тј. Минихом, који је био руски главнокомандујући. У доба самог рата, према каснијем извештају руског посланика у Цариграду Вешњакова, турски хришћани, а нарочито Словени, кладили су се у велике своте да ће Руси победити, спремали су се да приђу руској војсци, чим она стигне на Дунав, чак су платили главом за своје русофиљство. Исти Вешњаков истицао је да писмен свет највише воли да чита животописе Петра Великог. Овај извештај Вешњаков је слао у Петроград за време царице Јелисавете, Петрове ћерке. Вешњаков је био веома енергичан дипломата, присталица крајњих мера које су, према његову суду, обећале сигурни успех, јер су европске силе биле заузете на другој страни (питање аустриског наследства), Турска ослабљена, а њени хришћански поданици само чекају из Русије миг да се дигну на устанак. »Сви јадни православни хришћани, јављао је Вешњаков, чекају ослобођење од нашег императорског величанства; треба само да се изненада јави руска војска на Дунаву и за

кратко време ће се она удесетостручити, нека само има резервно оружје: Молдавија, Влашка, Бугарска, Србија, Славонија, Далмација, Црногорци, Албанија, сва Грчка, острва и сам Цариград у исто ће време узети крст и кренути у помоћ вашем величанству...« Пре почетка такве експедиције, ако она није опортуна, треба, према мишљењу Вешњакова, дозволити сеобу у Русију »славних Далмата, Црногораца, Маниота, Срба и Бугара, који су са нама (Русима) једног рода и сличног начина живота«.

Влада царице Јелисавете није одобрила идеје Вешњакова, уколико су се тичале руске поновне оружане акције против Турске, али до значајне сеобе Срба у Русију за Јелисаветино доба је дошло, али не из турских, него из угарских предела. Познате две веће сеобе војвођанских Срба, који су у Русији створили знатна војничка насеља Нову Србију и Славеносрбију, десиле су се год. 1752-53 и 1756. О њима је врло много писано, а потомци тадашњих српских досељеника, сачувавши своја презимена, и понекад нешто и старе српске традиције, постоје и данас.

Доста живе везе одржавала је са Русијом Црна Гора. За време рата 1735-39 Црногорци су опет нападали Турке, помажући тиме руске операције. Турска освета је, разуме се, уследила. 1742 год. дошао је у Русију владика Сава Петровић, наследник владике Данила. Он је молио да се обнови она помоћ коју су Црногорци примали од Петра Великог, све до његове смрти. Тек 1744 год. сазнајемо да је молби владичиној било удовољено. Затим је више пута долазио у Русију митрополит Василије Петровић о којем се врло неповољно изражавао руски посланик у Цариграду Обресков, чији су извештаји о владици Сави били напротив похвални. Владика Василије написао је и посветио царици Јелисавети једну, доста фантастичну и романтичну »Историју Црне Горе«, писану руским ондашњим језиком. Владика је умро у Русији год. 1766 већ за време царице Катарине II. Црна

Гора је задавала дипломатији пуно брига због сукоба њених са Турцима и због навалывања на њу и Турака и Млечана. Обресков, руски посланик, интервенисао је и у корист Црногораца, и у корист других хришћана, Славена и Грка, али без већег резултата. Требало је онда, према директивама руске спољне политике, бити врло опрезан према Турској. Зато и молба Црногораца да буду примљени у руско поданство била је на деликатан начин одбијена. Исто тако није имала већих последица ни акција око сеобе Црногораца у Русију. Пошто се чуло у Петрограду да црногорске старешине чине злоупотребе и да народ нема користи од годишње помоћи у износу 15000 рубаља, своте за оно доба доста велике, упућен је у Црну Гору саветник Пучков од стране т. зв. Колегије иностраних дела која је у ондашњој Русији заменивала Министарство иностраних послова да извиди стање ствари у Црној Гори. Реферат који је Пучков поднео колегији био је веома неповољан, нарочито за црногорске старешине. Саме Црногорце Пучков је приказао као народ који је у стању анархије. Извештај Пучкова је поднет год 1760, а на Божић следеће године умрла је царица Јелисавета, те је иза кратког и несрећног царавања Петра III дошла је на престо Русије путем државног удара његова жена Катарина која је ушла у историју са надимком »Велика«. Њено доба карактеришу многи покрети и догађаји у унутрашњем и спољашњем животу Русије, па су и балкански проблеми дошли опет на дневни ред и заузели велико место у целокупном склопу руске политике.

Постављено је питање Црнога Мора у његовој целини, питање коначне ликвидације Кримског Каната, те вазалне према Турској и веома за Русију незгодне суседне државе, као и, у вези с тиме, питања балканских хришћана и питање Цариграда, мореуза и наслеђа Турске односно Византије. И раније већ су се запажале појаве супарништва између Русије и Аустрије, као и између Русије и западних великих сила око свих тих

питања. Сада се све то јако компликује и добија много изразитији и оштрији карактер.

Долазак на руски престо царице Катарине II изазвао је извесну nelaгодност у Цариграду, пре свега због тога што су тамо очекивали приближавање Русије Аустрији, док су односи између тих царевина за време цара Петра III, великог поштоваоца Фридриха Великог Пруског, били покварили. Али ускоро се увидело да нема знатних промена у политици Русије према Турској.

Централно питање ондашње европске политике постало је питање избора пољског краља. Руска царица је на сваки начин хтела да спроведе избор свога миљеника Станислава Поњатовског који је имао доста јаку странку и у самој Пољској. Али је имао и јаке противнике. Ти су покушавали да се ослоне и на Турску, тражећи да Порта интервенише и да заштити пољску слободу против Русије која је концентрисала на пољским границама веће оружане снаге. Али је Турска била преслаба да то учини. Поњатовски је био изабран за краља. У Цариграду ратоборна странка је султану предлагала да пошаље војску ради обарања новоизабраног пољског краља, али је султан, саслушавши мишљење великог муфтије, одустао од те намере. Али се Турска и даље бринула за пољске ствари и хтела је да по могућности ослаби руски утицај који је постојао све јачи. У својим настојањима Порта је наилазила на дипломатску подршку Француске.

Год. 1768 дошло је до прекида између Русије и Турске због захтева Турске да се руске трупе повуку из Пољске, да се Русија одрекне равноправности вера која је уведена по њеној жељи у Пољској, а и због напада граничних козачких чета на поједина насеља која су припадала Кримском Канату, а која су била под заштитом Турске. Приликом тих напада страдале су

личности и имовина појединих Турака. 25 септембра руски посланик Обресков јавио се у аудијенцију новопостављенам великом везиру. Одмах је избила драматична сцена: везир није саслушао поздравни говор руског посланика, него га је грубо прекинуо, тражио је да му посланик одмах без питања своје владе даде гаранције у погледу пољских ствари и задовољења поводом граничних инцидената, и када је Обресков наравно одбио везирове захтеве, наредио је да се руски посланик са целим особљем посланства одмах затвори. Први дан заточења Руси су провели у једном страшном подруму, а касније су премештени у неке колибе. Међутим преко енглеског посланика Обресков је водио кореспонденцију са својом владом. Ово је био прекид односа, који је наговештавао рат, а сами рат је избио касније.

4 новембра 1768 год. царица је држала седницу савета на којој су донете следеће закључке: рат треба да се огласи Турској и да се води офанзивно; у случају победе («авантажа») издејствовати, поред осталог слободу пловидбе Црним Морем и у ту сврху одмах саградити пристаниште и тврђаву. У даљим седницама узето је у претрес питање сарадње са хришћанским народима Балканског Полуострва и Транскавказије (Ђурђијанци). Поред Црногораца и Далматинаца, ту се нарочито мислио на Грке, и то у Мореји и на острвима, јер је по плану грофа Алексија Орлова требало извршити велику морску експедицију против турских обала. Са Грцима и њиховим првацима (говорило се чак о неком »спартанском« народу) већ су неколико година вођени преговори и вршена је у томе правцу пропаганда. 15 априла 1769 год. руска војска је прешла преко реке Дњестра у правцу Хотина или Хоћима, прослављеног победама пољског краљевића Владислава («Осман» Гундулићев) и руског маршала Миниха. Рат се очекивао дуг и тежак; за то је у Русији први пут уведена (прогласом

царичиним од 29 децембра 1768) папирнати новац под именом
»асигнација«.

Ми нећемо у детаљима пратити развој ратних операција овог, као и других великих балканских ратова Русије. То је био у ствари први Руски Балкански рат који се, уз то, водио и на копну и на мору. Доста брзо су биле окупиране од стране руских трупа Бесарабија, где је само тврђава Бендери пружила извештан отпор, онда и Дунавске кнежевине: Молдавија и Влашка. Онда су операције пренете на десну обалу Дунава. Међутим су се највеће наде полагале у акцију руске флоте која је требала да изврши »осетну диверзију« против турских обала и острвља Егејског Мора, те да помогне устанак балканских хришћана. Специјални руски емисари су отишли у Црну Гору и у Албанију. У Црну Гору су кренули пуковник Јездимировић који је одавно био у руској служби (у Новој Србији) и поручник Бјелић који је дошао из Црне Горе као изасланик тамошњег »реформатора« Шћепана Малог. Царичин проглас који су ширили руски агенти између балканских хришћана био је адресиран на »све грчке и словенске народе православне вере«. Циљ устанка, на који је царица позивала хришћане, састојао се у томе да они постигну своју независност идући стопама својих предака, у чему ће бити обилато потпомогнуте од стране Русије.

У даљој акцији био је послат у Црну Гору кнез Јурије Долгоруки, официр високог ранга и велика угледа, који је требао да поттакне Црногорце на борбу, да их снабде потребним средствима и да у исто време извиди ко је тај »реформатор« Шћепан Мали о којем су кружиле фантастичне гласове, Власти Млетачке Републике, у Боки Которској и иначе у Приморју, веома су суревњиво и са неповерењем пратиле руске емисаре, па и кнеза Долгоруког, не слутећи ништа доброг од те »православне« и

»славенофилске« акције Русије и не желећи компликација са Портом. Кнез Долгоруки није успео да створи добре односе са Црногорцима и на крају крајева поверио је даљу управу над њима оном истом Шћепану Малом који се усудио да издаје себе за погинулог руског цара Петра III. Епизода са Шћепаном завршила се, као што се зна, његовом погибијом.

Рат се водио са променљивом срећом. За Русију се као отежавајућа околност јављао рат у Пољској где су т. зв. »конфедерати«, т. ј. пољски патриоти били помагани од стране Француске не само дипломатски него и војнички. С друге стране снабдевање руске војске на бојишту и њене комуникације нису били добро организовани. Најзад, у самој Русији није било мира: пред крај турског рата т. зв. »Пугачевљева« буна узела је врло великог маха. Било је уз то још и заразних болести. Једна романтична епизода нарочито је узрујала царицу: у Дубровнику се појавила нека тајанствена млада жена за коју се причало свашта и око које су се скупљале неке опасне пољске политичке личности. Када се руска флота појавила у Медитерану и чак у Јадрану ова »Незнанка« је издала проглас руским морнарима саопштавајући њима да је она ћерка царице Јелисавете и према томе унука Петра Великог и да се, као законита руска царица Јелисавета II, спрема да ступи на »праотачески« престо... Адмирал Орлов је добио налог да пошто пото ухвати ову »незнанку« или »луталицу«, ка што ју је назвала царица. Орлов је чак запретио дубровачком сенату да ће бомбардовати град Св. Влаха ако дубровачке власти не издаду »незнанку«, Дубровник је остао веран својој традицији да не издаје политичке бегунце који су затражили уточиште код њега. Т. зв. »књегињица Тараканова« (под тим именом је »незнанка« позната у историји), морала је да се склони из Дубровника и касније је, већ у Италији, ухваћена на превару и одведена у заточење у Петроград.

Међутим одлични квалитети, издржљивост и храброст руских војника и официра, као и способности неких од виших команданата (тада се истакнуо и Суворов) донели су напослетку Русији победу и на копну и на мору. На мору је руска флота адмирала Орлова уништила турску флоту близу обале Мале Азије у луци званој Чесме преко пута острва Хиоса. Исто тако и сувоzemна војска, чији је главни заповедник био Румјанцов («гроф Задунајски»), победила је у више махова Турке (Кагул), (један одред се чак пребацио преко Балкана) па је, пошто пољско питање привремено решено актом т. зв. »Прве деобе Пољске« (1772) којим је Русија обезбедила благонаклоност Аустрије и Пруске, најзад је 10 јула 1774 год. закључен у месту званом Кучук-Кајнарџи мирни уговор између Русије и Турске који је имао веома велики значај и далекосежне последице. Прва тачка уговора даје амнестију учесницима рата који су се побунили против својих законитих владара; друга тачка утврђује слободу и независност Татара на Криму и у Кубанској области. Тиме је стварно утрт пут напредовању Русије у те крајеве тим пре што је Русија задржала тврђаву Керч и пристаниште Јеникале на мореузу између Азовског и Црног Мора и тиме је Азовско море освојено за Русију. Према даљим тачкама уговора Русија је добила важну тврђаву Кинбурн која доминира ушћем Дњепра и степске пределе између Дњепра и Јужног Буга, чиме је цео Дњепар постао потпуно руска река; Турска је задржала од важних тачака на северној обали Црног Мора само Очаков («Озију»); Молдавија, Влашка и Архипелаг, остали су под султановим суверенитетом пошто их је Русија Турској вратила, али под повољним за тамошње народе условима. Проширена су права влашког и молдавског кнежева. Порта се обавезала да ће свуда на својој територији поштовати и штитити хришћанску цркву, док је руском посланству у Цариграду дато право да чини Порти претставке у корист православних хришћана. Принципијелно то је било исто право које је било признато француском и аустријском посланику, али је оно било

много значајније и за Турску опасније с тога што су православни хришћани били знатно многобројнији од католика и што су православну веру исповедали, изузимајући потурчењаке, читави народи: Румуни, Срби, Бугари, Грци. За руске поданике предвиђене су капитулације, налик на оне које су већ постојале за Французе и Енглезе; руским поданицима признато је право слободне трговине у Турској, у вези с чиме Русија је могла отворати у разним местима конзулате и вице-конзулате. Узајамно је гарантована слобода трговачке пловидбе на Дунаву и у Мореузима. На тај начин, барем у мирно доба, Русија је добијала слободан излаз у Медитеран за своју трговачку флоту, која се, истина, тек стварала.

Кучук-Кајнарџиски мир ударио је међународно-правни и међународно-политички темељ 1) постепеном ослобођењу балканских хришћанских народа; 2) руској акцији на Балкану у правцу ослобођења тих народа и ширења руског политичког, привредног и културног утицаја; 3) руској акцији преко мореуза у правцу Медитерана.

Између првог и другог руско-турског рата за време царице Катарине прилике су се развијале у главним линијама на следећи начин: Русија је припремала освојење Крима и крајева око Кубана што је било год. 1783 спроведено и формално у дело. Јужно-руски крајеви на северу од Црног Мора и Крим саставили су нову покрајину звану »Новоросија« у којој је љубимац и први доглавник царице Катарине Потемкин, кнез »Таврически«, био врховни заповедник. Потемкин је градио пристаништа и лађе, ратне и трговачке, и носио се са грандиозним пројектима колонизације и искоришћавања новоосвојених предела. Много шта у тим пројектима је било сасвим фантастично, много шта је постојао само на папиру, тако да су »Потемкинова села«, т.ј. декорације непостојећих села које је кнез дао поставити дуж обале Дњепра за време путовања царице

Катарине и њеног савезника и пријатеља цара Јосипа II, ушла у историју и веома су популарна. Али, поред тога, много шта је било и заиста остварено. А планови за даљу експанзију према Балкану, сковани у писменим и личним преговорима између царице и Јосипа II, били су заиста величанствени, али су се показали као неостварљиви. У основу тих планова налазио се т. зв. »грчки пројекат« који се састојао у подели интересних сфера између Русије и Аустрије на Балкану. Прва варијанта из год. 1772 ишла је толико далеко да се Аустрија спремала на заузимање Србије, Босне, Херцеговине, Македоније, Албаније и Мореје (раније је цар Јосип био вољан да се задовољи са Београдом и деловима Србије и Босне); Русија је требала да добије остатак Европске Турске са Цариградом и мореузима. Међутим је друга варијанта (1782) предвиђала стварање, управо обнову Грчког Царства са руским великим кнезом Константином, другим унуком Катарининим на челу (за то је он и добио име Константин) без права наслеђа Константинова у Русији; поред тога су Дунавске Кнежевине, уједињене у Дакију, задржавале своју самосталност. Аустрија је требала да добије западни део полуострва до линије Београд-ушће Дрима, као и Далмацију. У замену за Далмацију Млетци су добијали Мореју, Крит и Ћипар. Сви ови планови су остали на папиру. Али је 1787 год. избио поново рат између Турске и Русије којој се придружи Аустрија (1788). Иницијатива рата дошла је од стране Порте потстицане од Енглеске и Пруске. И овог пута обе хришћанске силе су се обраћале на хришћанске народе Турске позивајући их на буну против угњетача и на сарадњу са војском »ослободилаца«. Руске трупе су заузеле подручје Бесарабије и делом Молдавије, а водиле су борбе пред Очаковим, онда пред Измаилом близу ушћа Дунава који је Суворов освојио (1790), док је раније добио велике битке код Фокшана и Римника у Молдавији (прву у заједници са Аустријанцима). На Балкан руске трупе нису продрле, него су се

Аустријанци пребацили преко Саве и Дунава наишавши на велику подршку Срба (Кочина Крајина, Михаљевићев фрајкор).

Међутим, општа ситуација у Европи, пољско питање, француска револуција, руско-шведски рат, став Пруске, Енглеске и Холандије према рату на Балкану, све је то натерало прво наследника Јосипова цара Леополда II, а онда и царицу Катарину да закључе мир са Турском (Свиштовски и Јашки мир.) под скромним условима. Главна тачка свиштовског мира састојала се, као што су показали каснији догађаји, у гаранцији коју је Порта дала да ће на граници бити мир, што је дало Аустрији право интервенције у турско-српске односе. По јашком миру Русија је евакуисала Бесарабију и Молдавију, али је задржала крај између доњих Дњестра и Јужног Буга и Црног Мора са Очаковим. Тиме је после акта друге деобе Пољске који је обављен следеће године) цео ток Ј. Буга и један велики део леве обале Дњестра припао Русији. У освојеном крају Русија је саградила пристаниште и град Одесу велике будућности. Порта је признала руска освојења на Криму и Кубану и обавезала се на поштовање ранијег мира. Пред крај царевања Катарине Велике Русија је постала велика црноморска и у извесном смислу и балканска сила.

Међу балканским хришћанима, нарочито међу Србима, царица Катарина је уживала велику славу. Трагови тога налазимо и у књижевним делима и у народној српској песми. Интересовање према Русији је врло велико у делима српске књижевности XVIII столећа која се штампају руском азбуком, т. зв. »гражданком«, уведеном у Русији по наредби Петра Великог, а писани су чудноватом мешавином старословенских, српских и руских речи. Више балканских хришћана и даље пресељавало се у Русију, где су добијала службе и имања, или су се бавили трговином (Грци). Србин из околине Београда Тодор Јанковић Миријевски или, као што се он

звао на латинско-француски начин »де Миријево«, постао је један од најбољих ондашњих руских педагога и просветних радника, веома заслужан за руску просвету. Јанковић је био просветитељ у духу XVIII столећа и чини модернију паралелу средњовековним српским владикама и монасима-просветитељима и књижевницима у Мооковској Русији и на Украјини. Неколико других Срба, као например, Гагић, Ивелић и др. били су активни у руској дипломатској и војној служби изазивајући званично интересовање Русије за своје сународнике и за ослобођење Балкана. Један српски авантурист Неранцић-Зорић успео је да се интимно приближи царици и да буде од њене стране награђен великим богатством. Ваља истаћи да је Зорић то своје богатство трошио не само за своја уживања и величанствене гозбе са гостима, него помажући просвету и старајући се о земљацима који су у великом броју долазили у Русију и ишли на поклоњење знаменитом велможи који је ускоро изгубио благонаклоност царичину, али је и даље уживао своје баснословно богатство на своме управо кнежевском имању Шклову (у Белорусији).

Архимандрита Герасим Зелић из манастира Крупе пропутовао је Русију за време друге половине царавања Катарине и описао је своје доживљаје у занимљивим успоменама (»Житије«). Када ће се за време унука царице Катарине цара Александра I отворити универзитет у Харкову на њему ће предавати неколико Срба (Атанасије Стојковић, Глигорије Трлајић, Божа Грујовић-Филиповић); професор Дудровић, кога неки аутори сматрају Србином, био је у ствари Карпаторус.

Црногорски владика Петар I одржавао је са Русијом политичке и црквено-културне везе и за време царице Катарине и за време њеног наследника цара Павла. За доба Павлово припремали су се нови догађаји на Балкану, пре свега ослободилачки српски први устанак у вези са развојем европске

и балканске ситуације, револуционарним и Наполеоновим ратовима, походом Наполеона Бонапарта у Мисир што је изазвало, једини у историји све до нашег доба савез између Русије и Турске и експедицију руских трупа на Јонска Острва у помоћ Турцима против Француза. Други партнери у тој коалицији су били Енглеска и Аустрија. Али се коалиција брзо распала. Цар Павле се спремао на акцију против Енглеза, када је у своме двору од руке гардских завереника убијен и његов син и наследник Александар I опет је дао други правац руској политици, постепено ушавши у противуфранцуске акције. XIX столеће је почињало и с њиме нове појаве и у односима Русије према Балкану.

V

Русија и Балкан за време Наполеоново и рестаурације. - Први и други српски устанак. - Грчки устанак. - Ослобођење Грчке и српска аутономија

У очи првог устанка у тишини владичанских и монашких ћелија радило се на плановима о обнови српског царства под заштитом Русије. Ови су се планови пред крај 1803 год. у руску престоницу предлажући и онда и достављали у Петроград. Архимандрит манастира Пиве у Херцеговини Арсеније Гаговић дошао је обнову српског царства под влашћу једног руског принца. 14 јануара 1804 год. бачки епископ Јован Јовановић покушавао је писмом упућеним митрополиту петроградском да заинтересује руски двор за судбину Срба приказујући њихово претешко стање. Најзад, 1 јуна исте године знаменити карловачки митрополит Стеван Стратимировић упутио је преко руског прота Сомборског, дворског

свештеника покојне угарске палатинке - царева сестре, за цара Александра нарочити мемуар у коме је био изнет план обнове српског царства под руским великим кнезом, а које би обухватило српске крајеве под Турском, Срем и добар део Далмације са Боком које је тек Аустрија добила после пропасти Млетачке Републике миром у Кампо Формио. Нема народа под небом, писао је митрополит, који би толико волео... Русе и руске владаре као Срби«. Када је Стратимировић слао свој мемуар у Србији већ је устанак био у пуном јеку. На јесен Стратимировића су посетила два руска млада путника - Андреј Кајсаров и Александар Тургењев. Они су се одушевили карловачким митрополитом. Онда су путовали у Београд који су посетили за време бораба са Гушанцем Алијом и његовим крцалијама. Сасвим недавно су објављена писма Тургењевљева о томе путовању, за чије време он је посетио још и Осиек и Загреб.

Док су руски путници у духу словенског братског ишли кроз српске и хрватске крајеве, у Русију је кренула политичка мисија српских устаника: прота Матеја Ненадовић са друговима Петром Новаковићем-Чардаклијом и Јованом Протићем. »У два сата ноћи 1 септембра месеца 1804 године на Сави више Топчидера у чамац седнем, пише прота Матеја у својим Мемуарима и рекнем: С Богом земљо и завичају, већ у тебе јали доћи јали недоћи.« Када другог дана наставише путовање, прота, према његову казивању каза, »овако се навезао Колумб са својом дружином на сиње море да нађе Америку и упозна је са Европом; а ми се навозимо данас на тихи Дунав да нађемо Русију за коју ништа не знамо где је, но само што смо у песми чули да је има, и да Србију упознамо са Русијом.« На Св. Димитрија, 26 октобра увече, најзад после доживљаја и потешкоћа, српска мисија којој се придружио у Харкову професор Божа Грујевић-Филиповић стигла у Петроград где су је већ очекивали. Другог дана после поноћи одведоше делегате министру спољних послова кнезу Адаму Чарториском.

Прота је ванредно дирљиво описао овај први политички разговор између једног руског министра и пољског велможе и службене српске политичке делегације. »С оно мало брадице« што је имао прота је водио разговор. Руском министру-католику прота је износио наду и »уповање« у »јединовјернују Русију«. »Хорошо, рече на то Чарториски; но Србија от Русији очен далеко, а ми с Туркама пријатељи«. Тако су се изјаловиле наде српских делегата на директну руску помоћ. 14 децембра прота Матеја и другови напустили су Петроград добивши сваки по 300 дуката и друге поклоне, а и политичку препоруку да се договоре са својим владаром-султаном. Русија, као и Аустрија, налазила се пред судбоносним решењем: очекивао се рат са Наполеоном... Међутим је прота Матеја по повратку у Србију уверавао да је делегацији обећана руска помоћ....

Помоћ је ипак дата у толико што је руском посланику у Цириграду наложено да на опрезан и пријатељски начин скрене пажњу Порте на потребу да са Србима некако ствари уреде. Чарториски је истицао пријатељске односе између Русије и Турске. Међутим руско интересовање за српску ствар и посета српске делегације у Петрограду, за коју се разуме се у Цариграду сазнало, побудили су Порту да мало озбиљније схвати целу ствар и да предузме мере за ликвидацију српског покрета: последица беше - рат у којем су Срби током год. 1805-06 однели значајне победе.

Међутим се Русија приближила Балкану и са друге стране: пожунским миром Аустрија уступи Наполеону Далмацију са острвима и Боком, тако да је Француска закорачила на балканску обалу Јадранског Мора. Ту су Французи наишли на Црногорце владике Петра који су запосели Боку. Руска ескадра адмирала Сењавина дође у Јадран да помаже Црногорце и да омета француске операције. Између Наполеона и Турске дође до зближења.

Руске операције у Боки и Далмацији трајале су све до закључења тилзитског мира са Француском. Поред Боке, Руси су заузели и Корчулу и Брач, а покушали су да изазов устанак и у Пољицама. Прастара пољичка самоуправна племићка општина изгуби своје повластице и неколико првака је било приморано да беже у Русију. Исто тако у вези са тим руским операцијама Французи поседоше и Дубровник са пристанком тамошњег сената који се надао, да ће, пошто му није пошло за руком да одржи »стриктну« неутралност усред сукоба велесила, ипак сачувати барем нешто од своје самосталности, ако драговољно прими француске трупе. Међутим то је била варљива нада и није прошло ни две године, а већ се Република Св. Влаха претворила у француску потпрефектуру, да касније постане средње место аустријске покрајине Далмације...

Односи Русије и Србије међутим су се развијали на једној широј основи, те су имали много важније последице него ратна епизода на Јадрану.

Током друге половине 1806 год. Турска је уклонила русофиле-кнежеве Молдавије и Влашке. На то Русија одговори окупацијом кнежевина. Турска објави рат Русији; ратне операције развиле су се следеће, 1807, године. Под таквим околностима руска војска је била упућена на сарадњу са Србима који су у Русију полагали највеће наде.

Први контакт између руског генерала Михелсона и Карађорђа створен је упућивањем у Србију из руског главног стана капетана Угричића-Требињског. 12000 дуката послато је Карађорђу за прве трошкове организације руско-српске војне сарадње. 11 јануара 1807 год. Михелсон је писао Карађорђу: »Отоманска Порта објавила је Русији рат због њене (Русије) бриге о добру једноверних народа и за наше приближавање вама,

љубазни нам једноверци...« После чисто војничких питања и разматрања Михелсон је писао и ово: »Нација српска достојна је да буде нацијом за коју је срамота плаћати данак Турцима«... Почетком марта стигла је у Београд вест да је Русија именовала за свога дипломатског претставника у Србији правог државног саветника (грађански чин који је одговарао војничком чину бригадног генерала) Константина-Родофиникина. Он је био по народности Грк, од оних Грка који су се добро снашли у Русији заузевши понекад и угледне положаје. Тек касније ће се у Србији осетити грчко порекло руског повереника. У онај тренутак Срби су били пуни поуздања, тако да је Сима Марковић у седници Савета на којој су присуствовали и турски пуномоћници рекао кратко и јасно: »Србија сматра себе потпуно самосталном земљом. Она неће да плаћа данак и никада неће да дигне оружје на своје савезнике« (т.ј. Русе; 19 марта).

Преговори између Руса и Срба ишли су веома споро и тек јуна месеца прешао је у Србију одред генерала Исајева који је учествовао у борбама на Штубину према Малајници, где су се први пут бориле раме уз раме српске и руске трупе (батаљон Олоњецког пука који је касније назван »Пук Краља Србије Петра I«). 17 јуна стигао је у Београд и саветник Родофиникин са писмима, адресираним »поштованом Савету народа славено-српског« и Карађорђу. У тајној инструкцији Родофиникину је наложено да испитује стање Срба и Црногораца и да поради на томе да »све њихове радње буду у складу« са руском политиком.

Међутим тилзитски мир између Русије и Наполеона је довео до обуставе непријатељства и на балканском бојишту које је за Русију било од другостепеног значаја (примирје у Слобозеји) и повлачеља руских трупа, па и из Србије. Мада је између Карађорђа и царског ађутанта маркиза Паулучија била закључена конвенција војно-политичког карактера у којој

је предвиђен царски протекторат над српским народом са постављењем чиновника и официра од стране цара и довођењем руских гарнизона у српске тврђаве, али са задржавањем народних обичаја (изрично је напоменуто да се несме уводити спахиско право), Србија се нашла у једној врло опасној ситуацији. Међутим су Турци оставили Србе на миру вероватно због заузимања за њих цара Александра и због других околности. Тако да све до 1809 год. Срби су се могли посветити делом унутарњем уређењу и војничкој консолидацији, делом унутрашњим размирицама. И у једном и у другом активно је суделовао и руски претставник Родофиникин. У излагање тих сукоба и интрига ми нећемо овде улазити. Треба само напоменути да је предлог учињен од стране српских старешина против воље Карађорђа, а према којем Србија је требала да постане руска покрајина, није у Петрограду прихваћен. Старешине су циљали на то да постану наследна аристократија налик на руску.

1809 год. била је година интензивног ратовања на различитим српским бојиштима, али руска војска у њима није учествовала. Договора између савезника није било, Дунав је те године поплавио велике просторије спречавајући прелаз трупа и везу, а у руској војсци смењивали су се главни заповедници. Родофиникин са својим секретаром Србином који је узео име свога добротвора Недобе, Грк-митрополит београдски Леонтије и неколико српских првака прешли су у Панчево. Родофиникин се уплашио брзог надирања Турака. Своје бекство он је, према једном извештају, удесио тако да је позвао српске пријатеље да се провозају чамцем по Дунаву, а онда одведе цело друштво у Панчево. Бекство Родофиниконово учинило је, разуме се, врло мучан утисак на Србе, тежи него саме турске победе. Родофиникин није се више вратио у Србију, али је и даље утицао на балканску руску политику у својству директора т.зв. »азијатског

департамана« руског министарства спољних послова у чији су делокруг све до револуције спадали балкански проблеми и односи.

Међутим акција руских трупа на другом бојишту под командом кнеза Багратиона донела је олакшицу и спас Србији. А следеће, 1810 год., руске трупе су се поново појавиле у Србији са својим заповедницима пуковником О'Рурком, ген. Цукатом и ген. Засом. Пуковник О'Рурк и његови људи одликовали су се на Варварину, а онда су руски гарнизони смештени у Београду, Шапцу и на Делиграду. 1811 и 1812 год. прошле су за Србију у миру, док су и на другим бојиштима Руси више мање мировали. Међутим светска ситуација развијала се неповољно и за Русију и за балканске хришћане.

»Кроз годину дана ја ћу бити господар света; остала је само Русија, али ја ћу је смрвити«. Овим речима, казаним почетком год. 1812, Наполеон је наговештавао своју руску експедицију у којој ће узети учешће и многи српски и хрватски граничари, као и други војници са територије »Илирских покрајина«. У очекивању неизбежног сукоба са највећом силом тадашњег доба Русија је била приморана да почне преговоре са Турском. Положај Русије је био олакшан великом победом новог руског главнокомандујућег генерала Кутузова, али је погоршан приближењем Наполеона и његове »велике армаде«, са којом су сарађивале и пруске и аустријске трупе, руским границама. После дугих и мучних преговора у којим је нарочито српско питање задавало много муке преговарачима, јер су га турски пуномоћници сматрали интерним турским питањем, док Руси нису могли да оставе на цедилу своје верне и »јединоверне« савезнике, најзад је потписан компромисни мир у Букурешту 16-28 маја 1812 год. Према условима тог мира, дата је обострана амнестија свима учесницима рата који су се борили против својих владара (чл. 2), потврђени су сви

пређашњи уговори, дакле, и кучук-кајнарџиски у којем је предвиђено право руске интервенције у корист православних султанових поданика и право слободе трговачке пловидбе кроз мореузе (чл. 3); Бесарабија је припала Русији (тамо ће Русија извесно време задржати аутономно уређење); пловидба трговачких бродова је постала слободна Дунавом, али руске ратне лађе су смеле да долазе тек до ушћа Прута у Дунав (чл. 4); Молдавија и Влашка вратиле су се под суверенитет султанов, али су њихове привилегије задржане (чл. 5-7). Чл. 8 уговора који се тичао Србије садржао је текстуално следеће: »Сходно оном што је утврђено у чл. 4 претходних тачака, мада и нема сумње да ће Висока Порта према правилима својим употребити снисходљивост и великодушје наспрам народа српског, као од памтивека поданог ове државе и који њој и данак плаћа, али, обзиром на то што су Срби узимали учешће у овом рату, нађено је за сходно да се утврде нарочити услови о њиховој безопасности. Услед чега Висока Порта даје Србима опроштај и општу амнестију и они ни на какав начин не могу да буду узнемиравани због њихових ранијих поступака. - Тврђаве које су биле саграђене у земљама од њих настањеним, а које раније нису тамо биле, као непотребне за будућност биће срушене, док ће Висока Порта ступити поново у својину оних тврђава, паланки и других утврђених места, који су увек постојали, са артиљеријом, војном муницијом и другим предметима и војним потребама и она ће тамо основати гарнизоне према своме нахођењу. Али да не би ови гарнизони чинили Србима никаквих насиља у супротности права која припадају поданицима, Висока Порта, покренута осећањима милосрђа, предузеће заједно са народом српским мере, потребне за његову безопасност. Она ће даровати Србима, према њиховој молби, исте повластице које уживају поданици на острвима Архипелага и на другим местима и даће им да осете делање њеног великодушија, дозволивши им самосталну управу њихових унутарњих послова, утврдивши меру њихових дажбина, а добијајући те

дажбине из њихових руку и она ће решити најзад све ове предмете у заједници са народом српским».

Тиме је почињала нова српска трагедија. Руски главнокомандујући адмирал Чичагов зававао је Србе, а можда је и сам веровао, према инструкцији царевој коју је раније добио, да ће се створити војска против Наполеона (и Аустрији, као његове савезнице) од »Срба, Босанаца, Далматинаца, Бокеља, Хрвата, Илира, Мађара«; онда, пошто је већ био закључен букурешки мир, да ће се ипак моћи употребити у ту сврху српска војска. Од Срба су крили садржину осме тачке букурешког уговора, а када су је саопштили, онда опет у облику ублаженом. Међутим су руски одреди напустили Србију. Генерал гроф, Ивелић, који је год. 1803-05 водио акцију међу Црногорцима, сада се појавио у Србији и на скупштини у Враћешници уверавао је Србе да треба да се и даље уздају у Русију и цара. Али док је то говорио Ивелић, а Срби су прихватили адресу цару Александру са изјавама вечите »верности и привржености« »једноверној и једноплеменској Русији«, положај у Русији је постао критичан, приближавала се битка код Бородина, напуштање и спаљивање Москве и тренутак када је цар Александар рекао: »ја ћу пустити браду да расте и отићи ћу у Сибир, али нећу потписати срамоту моје отаџбине«... Зато је и разумљиво, мада и трагично писмо Александрово Карађорђу: »Љубезни брате Георгиј Петрович, Веома жалим што је Русија сада принуђена да остави Србију... Дај Боже да се Русија спасе и да остане цела - она Србију неће напустити...«

Али док се Русија спасла и победила Наполеона у коалиционом рату Србија је прошла кроз страшну Голготу. После разних преговорања и натезања турске огромне снаге провалише у лето 1813 год. у Србију и крајем септембра сваки отпор је био сломљен. Србија је од Турака

покорена, разорена и опустошена, док се велики број избеглица на челу са Карађорђем нашао на аустриској страни где су их готово душмански дочекали, опљачкали и интернирали. Многе избеглице изгибоше. Тек касније један њихов део (Карађорђе и породица и други) добили су могућност да пређу у Русију. Они су стигли у Хотин (Бесарабија) 26 октобра 1814 г. Неки су у Русији (међу њима и Карађорђев син) умрли, други су се касније вратили у Србију. Од оних који су остали неки су имали и потомке који су повећали у Русији број људи српског порекла.

Међутим за ликвидацију последица Наполеонових ратова сазван је конгрес у Бечу, па је у Беч дошао као претставник свога несрећног народа прота Матеја Ненадовић да би порадио код окупљених владара и министара да се нешто учини и за српски народ.

У писму и пуномоћи од 8-15 августа 1814 год., упућеним проти из Топчидера, стајале су речи пуне трагике за Србију и Србе и тешких прекора за Русију. Позивајући се на сва дата са те стране обећања (последње генерала Ивелића у Враћешници) несрећници су писали: »Ми смо били сасвим уверени да Србија није Србија, него нова Русија, што су признавали сами Турци и Немци и звали су нас Москвићима за време наше среће, а сада се нама ругају и зову нас јаловим Москвићима...« »Идите, молите и видите да ли смо сасвим напуштени од нашег цара...« Тек 15 децембра, као што је сам забележио у своме дневнику, прота Матеј, је дошао »у Вјену« и преноћио код »Златне Крушке«. И онда је почео његов мукотрпан рад и акција по претсобљима дипломатских канцеларија у Бечу и код бечког двора док су Срби гинули и трпели нечувена насиља у својој напаћеној земљи... Треба само прочитати сувопарне, али опет страшне белешке протине да се види тај ужас који ево и после 125 година (и усред

нових ужаса у свету) остаје као страшан жиг на успомени тадашњих моћних и силних.

Ипак је прота успео толико да је заинтересовао донекле Аустрију за српску ствар, а руски цар је наредио да се пошаље циркуларна нота свима дипломатским претставницима у Бечу у којој је била скренута пажња Европе на тешко стање Срба и изражена је доста саркастична мисао о томе да, ако већ се силе старају о побољшању стања Црнаца, ваљда треба да се заинтересују и за судбину једног хришћанског народа који пати у Европи... Све је ово остало без видљивих последица, нарочито с тога што је Наполеон напустио Елбу и освојио Француску. Поред тога, конгрес се придржавао принципа легитимитета, те зато и Срби, и Грци, и остали хришћани остављени су у султановом поданству као и пре. Међутим тај принцип није важио за старе републике: Млетке, Ђенову, немачке слободне ханзеатичке градове, па и Дубровник чију стародревну слободу лије вратио конгрес, него је потврдио инкорпорацију Дубровника у Аустриску Царевину.

Али док је конгрес већао у Бечу, а српски делегат са пуно самопрегора заступао је ствар, свога потлаченог народа, тај је народ опет подигао устанак. И када је устанак доста напредовао Милош се преко свога пуномоћника Цинцар-Марка Костића обратио на цара Александра тражећи помоћ. Молба Милошева је била услишана, те је руска интервенција много допринела повољном завршетку другог устанка у установљавању српске аутономије чији је носилац био Милош. Руски посланик барон Строгонов уложио је много труда да би се ствари уредиле у најбољем интересу Срба и њихова поглавара. Из преписке посланикове са Милошем и других докумената види се јасно колико је пажљиво и драгоцену било заузимање

Строгонова за Србе. Као посредник између руског посланства и Милоша фунгирао је Милошев агент Михаило Герман.

1817 год. десила се трагедија Карађорђева доласка и погибије. Руске власти нису Карађорђу одобриле његов одлазак из Русије. Али је он радио на своју руку пошто није могао више да чами у заветрини избеглиштва када су се у Србији дешавале толико крупне ствари. Он је ступио у везу са грчком хетеријом чији је постао члан и уз њену помоћ пребацио се преко Молдавије и Влашке у Србију. Тамо га је и задесила насилна смрт.

Међутим хетерија је и даље радила на спремању устанка Грка и осталих балканских хришћана. Богати и утицајни Грци у Русији, нарочито у Одеси и у новоосвојеној Бесарабији, као и у Петрограду (царев ађутант генерал Ипсиланти) били су у сталном дослуху са својим сународницима у Дунавским Кнежевинама где су Грци били јак и утицајан елеменат, а онда у домовини, а чак и у Цариграду. У Русији су Грцима симпатисали либерални друштвени кругови. Онда сасвим млади велики песник Пушкин позивао је Грчку на буну. Устанак Грка је заиста избио 1821 год. Пошто је он дошао од прилике у време великих револуционарних немира у Европи (на Апенинском и Пиринејском Полуострву) и у Јужној Америци, кнез Метерних, аустриски канцелар и душа т.зв. Свете Аљансе супротставио се дипломатски грчким побуњеницима и свакој акцији која би им ишла у прилог из европских држава. На конгресу у Љубљани Метерних је приказивао цару Александру, узрујеном и уплашеном вестима о неким револуционарним подухватима у самој Русији, како је грчки устанак посао револуционара и како га треба сузбити. Тако да је званична Русија остала по страни и није озбиљно помагала Грке који су много шта претрпели за време своје ослободилачке борбе. У вези са грчким устанком није могла да се макне с места ни српска ствар, тако да је у Србији и даље владало фактично стање без правне подлоге, јер су Турци као да су заборавили,

односно нису признавали одредбе букурешког мира, а руска дипломатија није имала довољно снаге и доследности да натера Турску на извршење обавезе из осме тачке уговора и коначно уређење односа са Србијом. Српски делегати у Цариграду били су затворени.

У међувремену у Русији се деси прво промена на престолу (цар Александар је умро, а по другој верзији тајно је напустио престо) и на његово место дошао је његов млађи брат Никола. Приликом промене на престолу избио је устанак у Петрограду (14 децембра) и у околини Кијева. Интересантно је забележити да баш т.зв. »јужни« побуњеници припадали су у великом броју тајном друштву »Уједињених Словена« који су сањали о некаквој великој републиканској федерацији свих Словена у коју би ушли Словени из Турске као и из Угарске (заједно са самим Мађарима) и из Аустрије. И ову своју машту, поред других политичких »грешака«, ови т.зв. »децембристи« платили су тешким мукама и дугогодишњом робијом и прогонством. Али је цар Никола пошто је сузбио револуционарне покушаје и сурово казнио бунтовнике, а у својој спољној и унутрашњој политици стриктно и доследно придржавао начела веома конзервативних, ипак показао више разумевања и интересовања за ствари балканских хришћана него што је то био случај код његова претходника.

Грчко и српско питање дошли су брзо на дневни ред. Што се тиче Грка Русија, Француска и Енглеска помогоше им веома енергично, тако да се чак десила поморска битка код Наварина где је уништена мисирско-турска флота од стране енглеско-руско-француске ескадре. У интересу Срба закључена је опет т.зв. Акерманска конвенција, на основу претходног руског ултиматума прихваћеног од стране Порте 22 априла 1826 г. На основу те Портине сагласности поведени су преговори у Акерману (Бесарабија) где је 25 септембра исте године потписана конвенција са

прилозима, као међународни акт намењен тумачењу и извршењу букурешког мирног уговора. Акерманска конвенција потврдила је чл. 3 све привилегије Молдавије и Влашке и установила је (сепаратним актом) право румунских бољара да бирају своје »господаре« за седам година. Чл. 7 потврђена су права слободне пловидбе руских трговачких лађа у свима турским водама, а и пролаз кроз мореузе за Русију страних трговачких лађа. Што се тиче Србије за њу је у чл. 5 и сепаратном акту уговорено да ће »Порта дати руском двору нов силан доказ свога пријатељског расположења и брижљивих напора око тачног извршења букурешког уговора« па ће зато »одмах (након 15 година!) извршити све одредбе чл. 8 тог уговора које се тичу народа српског који... има право на милост и великодушије Високе Порте...« Рок за неодгодиво извршење уговора и конвенције био је одређен осамнаестомесечни. Одлукама требало је да се да свечани облик »превишњег фирмана« са хатишерифом, т.ј. акта са власторучним натписом султановим: »нека се то изврши.« У сепаратном акту су изрично поменути српски »депутати« и њихове молбе које су се тичале слободе службе божије, права избора старешина, забране Турцима да бораве ван градова у Србији, школа, болница, штампарија, полиције, пасоша, трговине, пореза итд. 4 новембра 1827 год. акерманска конвенција је свечано прочитана у крагујевачкој цркви у присуству мноштва народа. Међутим радост Срба је била преурањена.

Децембра месеца 1827 год. султан је позвао све правоверне у свети рат. У султановом прогласу изрично је била поменута акерманска конвенција која је престала тог дана да важи, али као повод за акцију узета је Русијина интервенција у грчке ствари. 14 априла 1828 год. цар Никола је издао проглас о рату са Турском, али, делом, следујући принцип легитимизма, делом бојећи се аустриске интервенције, изрично је изјавио да неће позивати хришћане на буну нити их примати у руску војску као

добровољце. Тиме је прекинута традиција још од доба Свете Лиге и цара Петра Великог. Милошу је послан упут да се држи мирно и да се не меша у рат. Али су српски делегати одмах затворени у Цариграду.

14 маја на скупштини у Крагујевцу Милош је изнео тешку ситуацију: »наш цар (тј. султан) заратио је са Русијом, Енглеском и Француском. Руске трупе налазе се на дунавским обалама...« Пошто је изнео ток догађаја Милош је захтевао да се одржи мир: »ово од нас захтева цар; ово жели покровитељ« (тј. руски цар).

Поход 1828 год. преко Дунава није донео знатне успехе Русима. Уз руску војску налазио се и Милошев изасланик Цветко Рајовић, који га је обавешавао о току ратних операција; поред тога, без обзира на ранију царску одлуку да се не позивају хришћани на борбу са султаном, у руској војсци су се налазили и српски и бугарски (први пут) добровољци на челу са Хајдук-Вељковим братом Миљком. Али идуће, 1829 године, руске трупе генерала Дибича извршиле су победоносни поход преко Балкана, зашто је Дибич добио титулу грофа Забалканског. Да би Дибичу честитали победу код Кулевче и нову титулу дошли су у руски логор српски изасланици Ђорђе Протић и Аврам Петронијевић. Собом су донели сабљу која се сматрала сабљом Еугена Савојског. Пошто је Дибич заузео и Једрене Турска је похитала да закључи мир. Једренски мир, потписа« 2-14 септембра 1829 год., садржавао је одредбе територијалне природе према којима је Русија добила ушће Дунава и повећање свога земљишта за Кавказом, али је враћала под турску врховну власт Влашку и Молдавију чије су се повластице поново потврђивале, и под турску управу многа подручја иза Кавказа и у Малој Азији, као и Добруцу, Бугарску и Источну Румелију (све што је у рату окупирала) задржавајући своје трупе у извесним окупираним крајевима до извршења уговора. Потврђене су и

проширене руске пловидбене и трговачке повластице. Што се тиче Србије чланом 6 Порта се најсвечаније обавезала да ће без одлагања потврдити српска права, да ће одредбе букурешког мира и акерманске конвенције најтачније испунити, и да ће вратити Србији оних шест Карађорђевих округа (нахија) које није још држао под својом влашћу Милош. У погледу Грчке Порта је признала уговор Русије, Енглеске и Француске, т.ј. слободу Грчке која је постала по све самостална држава.

Тек на Светог Андрију 1830 год. најзад је свечано проглашен царски хатишериф којим је коначно утврђена српска аутономија и царски берат којим је Милош Обреновић постао наследни кнез српски. Исте године 1830 утврђена је и самосталност Грчке која је постала република на челу са председником Каподистријом, бившим руским министром спољних послова и експонентом руске политике. Година српског и грчког ослобођења била је година завршетка доба рестаурације.

VI

Русија и Балкан од једренског мира до париског конгреса

Доба од једренског мира до париског конгреса (1829-1856) поклапа се једним делом са добом јулске монархије у Француској које је било златно доба крупне буржоазије, наставља се револуционарним годинама 1848-49 које су биле пуне националног и социјалног превирања, али иза којих су следиле године реакције у средњој Европи и новог цезаризма у Француској. Сва су ова струјања у великој европској политици имала свој одјек и на Балкану где се све више оцртавало супарништво Русије и других

великих сила око наслеђа т. зв. »болесног човека« на Босфору, т. ј. Отоманске Порте. Међутим у сенци империјалних борби нслесила око тога наслеђа јављају се онда још скромне тежње балканских народа да буду законити и природни наследници Турске и да спроведу у живот принцип »Балкан - балканским народима«... Национални препород и национално буђење Румуна, Срба, Бугара и Грка на дневном су реду и постају чињеница и чинилац с којим још не рачунају или слабо рачунају велики »наследници« »болесника«, али о којим ће се морати ипак током векова повести рачуна. Супарништво добија пред крај овог раздобља облик правог рата у којем Русија буде поражена, поглавито услед своје неспремности и унутарње друштвене кризе која ју је довела на руб расула... Као последица изгубљеног рата за Русију настаје осетно смањивање политичког престижа и утицаја на Балкану и озбиљно оштећење њених толико скупо плаћених позиција на Црномом Мору.

Пошто је било ликвидирано на велико задовољство Срба питање српске аутономије, а на још веће задовољство кнеза Милоша питање његовог наследног кнежевског достојанства остало још после 1830 год. да се повољно за Србе реши питање оних шест нахија које су, будући изван граница Београдског Пашалука, припадале ипак Карађорђевој Србији, а остале су изван Србије Милошеве. Границе тих нахија одредила је међународна комисија у којој се четворица младих руских официра много залагала за српску ствар. Али тек 1833 год. скинуто је са дневног реда то питање на тај начин што је Милош искористио на Западу акцију Хусејина капетана Градашчевића, а на Југу неке нереде које је сам помагао, па је, чувајући ред и мир, заузео нахије својом војничком снагом. Год. 1833 је била врло тешка за Отоманску Царевину. Тек што се она, колико толико, решила брига које су долазиле од стране Срба (утврдивши њихову аутономију која је ипак задржала турске гарнизоне у Србији, поред

султанова суверенитета) и Грка (издвајањем једног дела грчког земљишта у самосталну државу која се после насилне смрти првог претседника русофила Каподистрије претворила у монархију са малолетним краљем Отоном из баварске династије Вителсбаха), султан Махмуд II се нашао на великој муци због непослушности свога вазала, мисирског паше Мехмед Алије који је чак послао свога сина Ибрахима са војском у Сирију и Малу Азију. Ибрахим је однео низ победа и запретио је самом Цариграду. Тада се султан одлучи да позове у помоћ Русију пошто је француско посредовање код мисирског господара није успело, а друге европске силе су биле резервисане. Тако се деси да је не само руска флота стигла у Босфор него су се и руске трупе искрцале крај Цариграда, а много јачи одреди опремали су се да марширају из Дунавских Кнежевина у правцу Цариграда пошто нису се још биле евакуисале из кнежевина. Као што се сликовито изразио велики везир, »онај ко се дави радо ће се у невољи ухватити и за змију«. Као змија-спаситељка се у овом случају за султана Махмуда и његова везира појавила руска флота. Тек јула месеца, пошто је спор између султана и његова вазала ликвидирао на потпуно задовољство вазалово, Русија се повукла, али закључивши тајну конвенцију у Ункјар-Искелеси која се састојала у томе што су Русија и Турска утврдиле одбранбени савез за осам година (сада би се то назвало »пактом о узајмној помоћи«). Али уместо да стварно помаже Русију својим трупама или лађама Турска се нарочито обавезала да неће пуштати кроз Дарданеле лађе које би кренуле против Русије. Тиме је Русија обезбедила најосетљивију своју границу од напада споља који се могао очекивати. Поред тога, проширено је право Русијине интервенције у корист султанових православних поданика. Тиме је, према речима руског министра спољних послова (»вице-канцелара«) грофа Неселроде, Русија добила »законско право за оружаном мешање у турске ствари« кад год би то њој конвенирало. Према аутономној Србији Русија је заузимала положај протектора, тако да

је Руски цар званично сматран за »покровитеља« Србије (епиграфски траг тога »покровитељства« може да се види и сада у натпису над вратима крагујевачке цркве која је саграђена »за време Покровитеља« цара Николаја Павловића). Али је покровитељ сматрао да има право да се меша и у унутарње послове узете под заштиту земље. Повод за то мешање давале су размирице које су избијале између кнеза Милоша и његових људи, ситих Милошева самовлашћа. И веома је занимљиво да је руска дипломатија, т.ј. дипломатија једне земље у којој је владао неограничени и крути апсолутизам и бирократска, чисто полициска, стега, упркос доста напредном развоју и просвећености виших друштвених кругова, препоручивала је неку врсту, истина ограничене и аристократске уставности једној земљи која тек што је са тешком муком изашла из ропства и није имала уопште никаквих иоле просвећених људи, сем слабо писменог свештенства, нешто писмених трговаца и неколико т. зв. »пречанских« чиновника... Исти случај, али у још много јачем облику, ће се поновити онда када Русија буде стварала Бугарску.

У писму своме од 18 априла 1832 год. Вук Караџић је подробно изнео пред Милоша све његове грешке и узроке незадовољства које је обузело у Србији све, почев од саме Милошеве жене кнегиње Љубице и његова брата Господар-Јеврема, па, преко његових доглавника, до у широке народне масе. Вук је предлагао низ рефорама и гарантија за личну и имовну безбедност Срба. Вук је имао несумњиво демократске идеје. Стојан Симић који је почео своју каријеру као служитељ у Милошевој букурешкој дипломатској агентури код Мих. Германа, а сада је био потпретседник Великог суда и један од првих људи Србије, сањао је о аристократском уставу и чак о завођењу неке врсте феудализма у Србији. Ту се Симић, који је ишао год. 1834 у Букурешт да честита влашком господару кнезу Гики његово устоличење, а који је иначе добро познавао прилике у

Дунавским Кнежевинама, одушевљавао и поводио за примером тамошњег уређења. Исто тако су се за њ загрејавали и други српски прваци више него за руско спахиско право које је ипак било далеко и мање познато, док су Влашка и Молдавска и њихови »бољари« били ту на домак Србије. За време управе у Дунавским Кнежевинама руског генерала грофа Киселова истина је покушана по нека мера и у корист напаћених и сиромашних сељака, али је у главnome задржан бољарски режим и устав, који је тада уведен, имао потпуно феудално обележје. У то су се угледали Симић и другови. Русија је била вољна да помаже њихове тенденције немајући поверења у Милоша и сматрајући опасном сваку његову јачу личну акцију која би ишла за проширењем Србије ван граница 1833 год. Није била тајна за упућене, па ни за руског посланика у Цариграду и дипломатског агента у Букурешту који је водио рачуна о српским стварима, док није у Београду постављен нарочити руски конзул, да Милош ровари и у правцу Ниша и на југоисток према Бугарској за коју је саставио граматику бугарског језика Вук, и према Босни. Могло се рећи да се Милош донекле носи са неком »великобалканском« мишљу (или му се она приписивала), па није то одговарало плановима руске дипломатије.. Зато су у Петрограду били вољни да ограниче Милошеву самовољу и неограничену власт.

Међутим, после т. зв. Милетине буне Милош је сазвао на Сретење 1835 год. народну скупштину на коју је дошло неких 4000 посланика. Поред тога, скупило се више хиљада другог света као публика. Ту је предложио, а скупштина је прихватила, опширни и у суштини ствари доста компликован устав на чије чување се Милош онда заклео; за народ су приређиване велике гозбе. Мада није имао право руски посланик у Цариграду Бутењев када је тврдио да је »Србија у бездан пропала због француско-швајцарске конституције«, као што немају право и модерни писци када приказују Сретењски устав као нешто потпуно налик на ондашње западно-европске

устава (напр., на тада најновији белгиски), јер су права народне скупштине, да наведемо само овај моменат, ограничена само на одобрење јавних дажбина и право петиције и тужбе књазу. Али је свакако устав био неочекивана и може се рећи неприменљива новаторија за тадашњу Србију која се тек ослободила турског јарма и налазила се под патријархално деспотском влашћу свога од природе бистрог и несумњиво ванредно талентованог, али још сасвим примитивног кнеза. Кнез је очигледно терао шегу са уставом и добро му је напокон дошло што га је могао изиграти када су се против устава изјасниле и Турска, као и сизерена држава, и Русија, као заштитница, и Аустрија као моћна сусетка која је пажљиво мотрила све што се у Србији збивало и радило.

Према првом члану устава »Србија је нераздјелно и у прављенију независно Књажество по признанију Султана Махмуда другог и Императора Николаја првога«. Већ се ова одредба сматрала претераном и од стране Порте и званичне Русије. А камо ли друге одредбе ... 17 марта устав, који се показао као мртворођенче престао је да важи. И онда се отворило доба преговора и интрига у које су са руске стране и даље настојавали да Милоша ограниче, али на други начин, него што је то било замишљено, у Сретењском уставу. Интересантно је да је енглески конзул, који се онда већ, уз руског и аустриског конзула, појавио у Београду, бранио Милошев апсолутизам, док је руски претставник заступао потребу устава. Најзад је и донет, уз суделовање руског посланства у Цариграду т. зв. »турски« устав год. 1838 који је остао на снази у Србији све до повратка Милошева, а којим је с једне стране (самим фактом доношења тог устава у Цариграду и неким његовим одредбама) окрњена српска аутономија, с друге стране Србија је постала ограничена монархија увођењем саветске олигархије. Не будући у стању да подноси ова ограничења своје власти Милош је следеће, 1839, год. напустио Србију.

Ова година је била веома значајна у развоју балканске политике Русије, као и у односима Турске према осталим силама. Почетком те године султан Махмуд је одлучио да се освети мисирском Мехмед Алији Паши. Зато је концентрисао велике војне снаге и 7 јуна огласио рат своме вазалу.

Русија се спремаола да помогне султана; Француска - мисирског пашу; Аустрија је предлагала конференцију пет великих сила у Бечу, идеја на коју није се руски цар дао приволети. У међувремену умро је султан Махмуд, па га је наследио његов син Абдул Меџид. Кад је Мехмед Алија победио султанову војску турска флота је прешла на страну Мисира. Тада је Висока Порта на предлог Метернихов, стављена привремено под колективно туторство пет великих сила. Иза тога у сложеној дипломатској игри отстрањена је из »концерта« Француска и 15 јула 1840 год. су остале четири велике државе закључиле уговор о заштити Турске, о удаљавању мисирског паше из низа покрајина, али му је у исто време признато наследно право у Мисиру. Француска се хитно оружала, донет је закон о утврђивању Париза, али се напoкон све сврши годину дана касније лондонским уговорима од 13 јула 1841 којима је ликвидирано мисирско питање и гарантована неутралност мореуза. Босфор и Дарданели затворени су за ратне бродове свих држава. За Русију је било свршено са њеном хегемонијом на Блиском Истоку, али тиме нису ликвидиране ни њене империјалне аспирације у тој ванредно важној зони, нити је скинуто са дневног реда питање, као што ће касније рећи Бисмарк, »кључева њеног дома«, нити пак питање њених односа према балканским хришћанима, пре свега према Дунавским Кнежевинама и Србији где је био ванредно јак утицај руски.

У Србији, међутим ствари су се развијали на тај начин што је после одласка Милошева из земље т. зв. »Уставобранитељи« нису се сложили са његовим сином и наследником Кнезом Михаилом, па је дошло до буне и одласка кнеза у изгнанство.

И тада су изабрали на скупштини Вождова сина Александра за кнеза Србије. Русија се испочетка противила томе избору сматрајући целу акцију револуционарном, али када је избор поновљен, дала је свој пристанак. Односи Русије према уставобранитељској влади и кнезу Александру никада нису били потпуно благонаклони. Овде се између осталог појављује један нов чинилац словенске и европске политике, а то је пољско питање. Кнез Адам Чарториски, некадашњи министар спољних послова руског цара Александра, који је у своје младе дане у својству руског министра примао проту Матеја и другове, сада, као политички емигрант и глава пољске емиграције, тражио је везе свуда где је могао очекивати да ће наићи на незадовољство са званичном руском политиком. Тако је он дошао у везу и са уставобранитељском владом преко својих агената, а деловао је и на министра (»попечитеља«), тада унутрашњих, касније спољних послова Илију Гарашанина. Под утицајем са пољске стране Гарашанин није био много склон да подржава русофиљску политику, а, поред тога, он је израдио под утицајем идеја Чарториског, своје знаменито »Начертаније«, чија је основна идеја била у великом националном јужнословенском програму, који би обухватио Србију, Босну и чак Бугарску и Сев. Албанију, а није занемаривао ни друге крајеве.

Политичка и државничка мисао Србије за време уставобранитеља ишла је за све већим емансиповањем Србије од традиционе »Заштитнице« њене и у правцу ослањања на Запад. Ово исто замеравано је са руске стране и владици Петру II Петровићу, песнику »Горског Вијенца« који се културно

и политички формирао под утицајем Русије, ишао је два пут у Русију где је био 1833 год. завладичен и у својој политичкој акцији уживао је потпору руског конзула у Дубровнику, по народности Србина, Гагића који је био руски дипломатски агент и за Црну Гору. Приликом првог доласка у Русију владика Петар II је био ванредно лепо дочекан од стране свију, почев од самога цара, а са одушевљењем спомиње и потомке »јуначкијих Срба« које је у руском друштву срео. У својим песмама он је не само подржавао руске обрасце, као што је био обичај код ондашњих српских књижевника, него се нарочито и политички залагао за најтешњу сарадњу са Русијом мада је понекад и налазио и по коју опору реч на рачун руске политике која није увек, према владичином суду, узимала у обзир битне црногорске интересе (као, например, у питању Боке после Тилзита или Бечког конгреса када је руски цар наредио стрицу Петра II Св. Петру да евакуише ово толико важно за Црногорце подручје). Међутим је Русија учинила низ великих услуга Петру II и његовој Црној Гори, па је н то знао и умео да цени. Интересантно је напоменути да је Његош хтео посветити своју »Слободијаду« престолонаследнику, али то му није било дозвољено, пошто је руска цензура дала неповољан суд о владичином делу.

Међутим је наступила револуционарна година 1848 када су се Мађари у вези са опште европским покретима побунили против аустриског апсолутизма и збацили Хабсбурговце са престола Св. Стефана. Словени су већали на своме прашком конгресу који је био, не завршивши свој посао, растеран интервенцијом аустриских трупа, док су Јужни Словени, Хрвати и Срби у Хрватској, Славонији, Војној Граници и Војводини заподенули борбу против Мађара под вођством бана Јелачића и генерала Стратимировића. Војвођанским Србима помагали су прво поједини Срби из кнежевине Србије у све већем броју, а онда је дошао и одред под командом саветника Стевана Книћанина, човека који је уживао поверење

кнеза Александра. Званична Аустрија је веома суревњиво гледала на ову акцију мале вазалне турске кнежевине, па није ни Турска била њој склона, па ни Русија. Међутим сам цар Никола интервенише у корист Аустрије и спасе ствар младог цара Фрање Јосипа пошто је руска војска победила Мађаре. Руска војна акција водила се и у Ердељу, и у Дунавским Кнежевинама, где се такође јавио револуционарни дух.

Између 1848 год. и Кримскога рата на формални захтев Русије смењен је са положаја попечитеља иностраних дела Гарашанин јер се он сматрао за екопONENTА политике српског ослањања на запад, односно приближавања западним силама. Када је Гарашанин посетио год. 1852 Париз њему су указане велике почести. Година 1848 је имала и друге значајне последице на Балкану. Као што је напоменуто, Дунавске Кнежевине су биле такође обузете покретом рефорама. Ишло се за прогласом либералних уставних прописа и политичких слобода, као и за националним уједињењем Влашке и Молдавске. Међутим Русија и Турска су интервенисале, прво у супротном правцу, али је онда Турска попустила пред руском силом, јер су значајне руске трупе поселе кнежевине, па је 1 маја 1849 закључена између Турске као сизерена Молдавије и Влашке и Русије као њихове заштитнице, конвенција у Балта Лиману према којој су укинута прописи т. зв.

»органског статута« кнежевина и од сада су господари постајали неком врстом турских гувернера, именованим за седам година споразумно од стране Турске и Русије. У Влашкој је за гооподара постављен кнез Стирбеј, присталица Русије, док је кнез Гика, туркофил, постао господар Молдавије. Једва је решено једно питање, а већ искрсава друго: у Турској су нашли уточиште многи мађарски емигранти, на челу са самим вођем револуционарне Мађарске Лајошем Кошутом, као и пољски емигранти, учесници мађарског рата. Аустрија, помогнута од стране Русије, захтевала је да се ти емигранти издаду, али је учесници мађарског рата, Аустрија,

помогнута од стране западних сила, одбила да задовољи тај захтев. То је био почетак нових сукоба између Русије и Турске. Иза тога су дошле побуне у Босни и у Бугарској, које су Турци брзо и сурово угушили, па се онда опет јавља црногорско питање. После смрти владике Петра II Црна Гора је постала световна држава. Кнез Данило није се завладичио, него се оженио и гледао да оснује династију у правом смислу те речи. Он је ишао у Петроград и тамо му је његов план одобрен.

Рат који је избио у Црној Гори иницијативом кнеза Данила, једва да није довео до пропасти Црногорце. Овог пута интервенисала је Аустрија бојећи се све већих компликација на Балкану, а и ширења т. зв. »панславизма« због којег су, без довољна разлога, оптуживали и званичну Русију, и руско јавно мишљење које се почело занимати за словенска питања и, напосред, и саме Јужне и Западне Словене (између других и претставнике т. зв. »Илиризма« на челу са Људевитом Гајем који је 1842 год. ишао заиста у Русију).

1851-52 година настао је компликован и акутан конфликт између Русије и Француске због Светих Места у Палестини. Ту су Грци успели да потисну католике који су се некада налазили под заштитом Француске на основу низа уговора. Сада је претседник, онда цар Наполеон III сматрајући с једне стране да у вези са Источним питањем могу да се лако сукобе и заваде Русија и Аустрија, с друге стране заинтересован у помоћи католичке цркве и клерикалних кругова у Француској, покренуо питање повратка старих права и повластица католика у Светој Земљи и Француске као њихове заштитнице. У Цариграду се одигравала права борба између руске и француске дипломатије. Међутим је то за руског цара био само увод у једну много опаснију и већу акцију која би требала, ако би успела, да добије карактер решавања целокупног Источног Питања и могла је да има

готово светско историске реперкусије због ванредно великог значаја Балкана и мореуза. Цар Никола који је још 1844 год. ишао у Лондон у посету краљици Викторији и тамо је сондирао терен ради споразума са Енглеском и поделе сфере интереса на Блиском Истоку, сада је јануара и фебруара 1853 год повео »центлменске« разговоре са енглеским амбасадором у Петрограду односно ликвидације наслеђа »болесног човека« на Босфору. Србија, Дунавске Кнежевине, Бугарска требале су да остану, односно да потпадну под руски протекторат. Западне силе, као ни друге велике силе не би смеле да заузму Цариград; Мисир, и чак и Крит могли би да припадну Енглеској. Није се дозвољавало према тој скици повећање Грчке, а нарочито није смело да се допусти стварање малих република, тих »огњишта револуције«...

Овакав план руског цара природно да је изазвао велику сензацију, а и забринутост код меродавних у Лондону. А та се забринутост још повећала када је Никола I упутио у Цариград једног од својих доглавника, министра морнарице и генералног гувернера Финске адмирала кнеза Мењшикова, у својству изванредног амбасадора. Амбасадор је ултимативно затражио од Порте свечану изјаву и уговор према којем би сви православни поданици султанови били стављени под руску заштиту и добијали право да се туже руском цару на сваку неправду. Порта, осигурана од стране Енглеске и Француске, одби захтев Русије. Цар Никола онда нареди окупацију Молдавије и Влашке. Испочетка то није био рат, јер се Турска држала пасивно, а турско (конзервативно) енглеско министарство није гурало ствари у рат. Посредовање западних сила међутим није успело, октобра месеца француска и енглеска флота прођоше кроз Дарданеле и стигоше у Цариград, а руски цар објави Турској рат. Победа руске флоте код Синопа (на северној обали Мале Азије) изазвала је буру негодовања у Енглеској. Претседник владе лорд Абердин је уверавао руског амбасадора да се не

сме појавити на улици; супруга краљице Викторије - принца Алберта, осумњиченог са русофиљства, дочекаше у парламенту звиждањем. Јавно мњење је проговорило. На дан 22 децембра 1853 год. руски амбасадори су напустили Лондон и Париз, а 9 фебруара следеће године цар Никола је јавио своме народу да су »Енглеска и Француска стале уз непријатеља хришћанства против Русије«. Међутим ратне операције нису почињале. Савезници су тражили згодно место где би могли напасти Русију, јер су споредне операције изведене у Балтичком и Белом Мору, као и у Великом Океану (напад на Камчатку) остале без последица. Идеја Наполеона III о походу на Русију преко Немачке и Пољске је пропала због одбијања Пруске и Аустрије, а и саме Енглеске. Најзад, пошто су својим флотама господариле на Црном Мору, савезници одлучише да изведу главни напад на Крим где је рат и био напокон решен. Уз савезнике пристала је Сардинија која је послала на Крим 15 хиљада војника да би узела касније учешћа у мирним преговорима. Аустрија је »задивила свет својом незахвалношћу« озбиљно угрозивши руско десно крило и затраживши од Русије евакуацију Дунавских Кнежевина. Пруска се такође понела не баш много пријатељски према Русији. Под таквим околностима, без обзира на јуначки отпор, који су руске трупе пружале на Криму, као и на руски велики успех на закавказској ратној позорници, наследник цара Николе I Александар II био је приморан (касније он ће то сматрати тренутком слабости) да пристане на мирне преговоре чији су прелиминарни резултати утврђени већ у Бечу док је коначна редакција дата у Паризу. Конгрес је отворен 25 фебруара 1856 год, и до 14 марта споразум је био постигнут између Русије и њених противника, као и Аустрије; 18 марта примљени су на конгресу и претставници Пруске. 30 марта уговор је био потписан.

Париским миром обе зарађене стране обавезале су се да ће вратити окупирана подручја. Али се Русија обавезала да ће уступити Молдавији

ушће Дунава и један, мањи, део Бесарабије који се налази између Дунава, Прута и Црног Мора. Силе су се обавезале да ће поштовати независност и територијални интегритет Отоманског Царства. Оне су »узеле на знање« »саопштење« Порте о хатихамајуну од 18 фебруара 1856 г. којим су наговештене реформе у Турској и равноправност свих поданика без обзира на веру. Али је изрично напоменуто да ово не даје право силама »да се мешају ни у коме случају било колективно, било посебно у односе њ. в. султана са његовим поданицима, нити у управу самога царства«.

Тиме је руски протекторат над балканским хришћанима укинут и легално право Русијино да интервенише у њихову корист престало је да важи. Исто тако уговор 1841 г. о Дарданелима не само да је потврђен, него још је и поштрен тиме што је проглашена неутрализација целог Црног Мора на коме су забрањени арсенали и ратне лађе, сем лаких за обалску патролну службу, које су дозвољене Русији и Турској. То је била битна и понижавајућа одредба за Русију којој је одузето право да може обновити своју, у Севастополу ради његове одбране од самих Руса уништену, флоту. Руска гаранција Дунавским Кнежевинама, које су остале под суверенитетом Порте, замењена је европском и обећане су Румунима реформе преко саветодавних скупштина (дивана), али није одобрено уједињење Молдавије и Влашке за које се залагао Наполеон. Србија која се у кримском рату држала стриктно неутрално, је добила потврду својих стечених права, стављених сада под европску гаранцију, чиме је престала руска заштита, али су задржани у земљи не само султанов суверенитет него и турски гарнизони, али са напоменом да султан не може прибећи никаквој оружаномј акцији без одобрења европских сила. О Црној Гори нема помена у париском уговору мада је црногорско питање било узимано у претрес. Фактичка независност није била формално санкционисана.

Кримски рат и његове последице су не само у формалном погледу, него и стварно веома умањили утицај и значај Русије на Балкану, шта више осетно су оштетили виталне руске интересе на Црном Мору.

Прва половина XIX столећа јесте доба националног препорода словенских народа. Какви су били, у најкраћим потезима приказани, руски утицаји на препород балканских Словена, т.ј. Бугара и Срба?

Веома моћне културне традиције биле су заједничке Србима и Бугарима са Русима: заједничко византиско културно наслеђе, моћна црквена традиција и заједница вере, заједнички у својој основи некадашњи књижевни језик, који, не само што се задржао у цркви, него је својим елементима знатно утицао и на формирање народних књижевних језика. Тако да код Срба, чим се постепено ствара новија књижевност, у њој се осећају, поред ових заједничких момената, традиција и утицаја, још и специфично руски књижевни и културни утицај. Српска књижевност пролази од прилике исте фазе као и руска. Језик првих српских књижевника, све до у XIX столеће није само словено-српски, него словено-српско-руски, а исто тако и језик канцеларија и јавног живота. Тек постепено настаје еманципација српског књижевног стварања, али се и ова еманципација, која природно улази у састав великог покрета националног препорода, јавља опет под извесним руским утицајима, као што потпуно исправно износи пок. проф. П. А. Заболотски у великој радњи о руским струјањима у књижевности српског препорода. Као што су Срби позајмили од Руса азбуку-грађанку, која је заменила црквену ћирилицу по наредби цара Петра Великог, тако исто Доситеј и нарочито Вук у своме реформаторству позивали су се на руске примере.

Као што је утврдио пок. Заболотски, а потврдио је још детаљнијим библиографским испитивањима проф. А. Л. Погодин литература српских календара, алманаха, онда часописа и новина врви од руског материјала. Ту су преводи и скраћено излагање најразноврснијих руских приповедака, чланака, песама и т. сл. Доносе се и преведени и прерађени чланци и белешке о Русији, њеној историји, њеној култури, књижевности и актуелним догађајима, позајмљени из страних извора, поглавито немачких; најзад се појављују, али у много мањој мери оригинални састави српских писаца о руским стварима. Ово се може запазити у публикацијама које излазе и у Новом Саду, и у Пешти, и у Београду, односно Крагујевцу, и на Цетињу. Најјачи писци новије српске књижевности Доситеј Обрадовић, Вук Караџић, Лукијан Мушицки, Петар Петровић Његош - сви су се обилато користили руским књижевним елементима. Вук је ишао у Русију, био је у врло активном додиру и дописивању са руским научницима, био је познат и помаган у Русији. С друге стране књижевни и научни кругови показивали пуно интересовања за српске ствари. Ми смо споменули да прве године првог устанка Србију су посетили млади и напредни руски интелектуалци, Кајсаров и Александар Тургеев; касније, опет за време првог устанка, долазио је у Србију у дипломатској мисији млади Бантиш-Каменски чији је опис путовања у Србију и Дунавске Кнежевине изашао анонимно у Москви год. 1810. 1835 год. отворене су на руским универзитетима катедре славистике и да би се спремали за те катедре упућени су из Русије у словенске земље млади научници Прајс, Срезњевски, Бођански, Григоровић. Сви су они, сем Бођанског, стигли и у балканске пределе. Срезњевски је посетио и Црну Гору, где је упознао Његоша, и унутрашњост Кнежевине Србије (на пример, манастире Раваницу и Манасију), док је Григоровић путовао по Бугарској, био је и на Светој Гори, и на Охридском Језеру и у околини Скопља. Путописи Срезњевског и Григоровића веома су занимљиви. Стварање словенских

катедара у Русији је имало не само научно-књижевни, него несумњиво и политички значај.

Романтизам у руској књижевности потенцирао је интересовање према словенству; »Гузла« Проспера Меримеа је била позната у руским књижевним круговима и нико мањи него сâм Пушкин превађао је из Меримеа (а и из Вука). С друге стране, већ у своје време Пушкин је изазивао велико интересовање код Срба (види библиографију Погодинову и специјалну радњу П. Митропана).

Исто тако велико интересовање показивано је и према знаменитом историографу Карамзину.

Преведена са немачког Историја Русије на српском језику (из пера проф. Теодоровића, Крагујевац, (1837) садржи увод из Карамзина. Књига је имала око хиљаду претплатника у ондашњој малој и још готово неписменој Србији!

Препород бугарског народа, који је био потпуно подјармљен од стране турских спахија и бегова, грчког свештенства, и домаћих однарођених чорбација почиње године 1762 »Славено Бугарском Историјом« Пајсија Хилендарског. Али све до друге четвртине XIX столећа знаци тог препорода су веома оскудни. Прву граматику бугарског језика саставио је Вук. Неколико година касније почиње да се јављају у Бугарској прве школске књиге и оснивају прве школе од којих је Габровска била најпознатија. За време руско-турског рата 1828-29 Бугари дижу устанак. 1830 навратио је у Бугарску Јурије Венелин, правим именом Гуца, пореклом Карпаторус, који је студирао у Ужгороду, Лавову и Москви (1802-1839). Венелин је скупио велики материјал народних песама и

обичаја у Бугарској и објавио низ књига о старој и новој Бугарској. Њега са правом сматрају за једног од највећих будитеља и препородитеља бугарског народа. Од доба непосредно пред кримски рат почиње одлазак у све већем броју бугарских младића на школовање у Русију (једног од таквих младића Тургењев је приказао у свом роману »У очи новог дана«) с друге стране у Бугарској се шире руске књиге, У бугарском књижевном језику осећа се врло јаки руски језични утицај.

Четворица великих вођа бугарског народа, Георгије Раковски, Љубен Каравелов, Васил Левски и Христо Ботев, васпитали су се под јаким руским књижевним и политичким утицајима.

За време кримског рата опет је дошло до побуне Бугара против Турака.

VII

Од Париског мира до Берлинског конгреса

На Париском Конгресу и одмах иза њега запажало се зближење између Русије и Француске; не би се могло рећи да је то био савез, али је свакако контакт између Петрограда и Париза био веома присан. Међутим француско-руски споразум трајао је свега седам година од 1856 до 1863. Разилазак између Русије и Француске настао је у вези са пољским питањем и заузимањем Наполеоновим за Пољаке који је улазило у његов империјални програм као наследника првог француског царства. Али док је то питање ушло опет у акутну фазу и довело је до раскида интимне

сарадње између Русије и Француске и зближења између Русије и Пруске, на којем је толико порадио пруски посланик у Петрограду Бисмарк, будући »гвоздени канцелар«, дотле је захваљујући сарадњи Русије и Француске скинуто са дневног реда питање граничних спорова између Црне Горе и Турске у корист Црногораца, и да се тиме призна и фактичка самосталност Црне Горе, а да је Турска одустала од осветничког рата против кнеза Данила чија су трупе под војводом Мирком победиле Турке на Грахову.

Исто тако споразум између Русије и Француске показао се ефикасним у много компликованијем питању уједињења Молдавије и Влашке. У обема кнежевинама састали су се на већање посебни »дивани« који су били задојени истим духом и тежили уједињењу Дунавских Кнежевина у јединствену националну државу Румунију. Њихови закључци као и извештај једне специалне међународне комисије изнети су на решавање једне међународне конференције која се састала у Паризу 22 маја 1858 године и после тромесечне дебате дозволила је фактичко уједињење Дунавских Кнежевина, мада су формално оне остале одвојене једна од друге. Фактичко уједињење извршено је на тај начин што је у Јашу за господара Молдавије, а у Букурешту за господара Влашке изабрано исто лице-пуковник Куза. Порта је морала да попусти и да потврди тај избор, а две године касније да пристане на стварање заједничке владе за Молдавију и Влашку.

1862 година донела је на Балкан још неколико крупних догађаја у којим су се огледали повољни резултати руско-француског контакта. Црна Гора која је под младим кнезом Николом својим помагањем устанка Луке Вукаловића у Херцеговини изазвала ратну акцију Турске, била је спашена последица тог рата. Бомбардовање Београда које се десило јуна месеца 1862 изазвало је интервенцију сила потписница Париског мира и према

решењу конференције Турци су били приморани да се иселе из Београда и да предаду београдску тврђаву на »чување« кнезу Михајлу, сину кнеза Милоша, чији је повратак у Србију Русија је повољно примила пошто је њен претставник помагао борбу савета против кн. Александра. На тај начин турски гарнизони су задржани само у четири града. Организацију српске војске изводио је у својству књежевско српског-министра војске француски пуковник Монден док је Русија снабдевала Србију оружјем; а руски ђенерал штабни пуковник Лер проучавао је Србију са стратегијског и војничког гледишта, специјално правац-Сјеница-Црна Гора.

1862 године дошло је и до промене династије у Грчкој. Мада и самостална краљевина, Грчка се налазила »под заштитом« трију великих сила, Русије, Енглеске Француске. Између тих сила је често долазило до размирица, због супротности њихових интереса. Свака сила је имала своју странку у Грчкој тако да се русофилска странка звала народном, франкофилска-националном, англофилска-либералном или напредном. Нарочито тежак положај Грчке је био за време кримског рата када су Грци били вољни да нападају Турску чиме су изазвали окупацију неколико важних тачака, па и Пиреја, од стране Француза. По завршетку окупације (1857) настају унутрашње борбе у Грчкој која је била незадовољна са својим краљем Отоном Вителсбахом. 1862 краљ Отон је био свргнут и настало је питање попуњавања грчког престола. После неколико месеца погађања силе-заштитнице су се споразумеле да за краља буде изабран дански принц Вилхелм који је узео име Георга и владао је пола века. Он је био у роду и са енглеском и са руском владајућим кућама. Приликом његовог ступања на престо Енглеска је предала Грчкој Јонска острва, која су се налазила под њеном врховном управом од год 1815, тиме умиривши Француску и појачавши свога кандидата. Краљ Георг I владао је у Грчкој све до своје насилне смрти (1913). Он је био ожењен са руском принцезом Олгом,

синовицом цара Александра II. Краљица Олга је била жена веома јаког карактера и стварно је управљала Грчком, где је спроводила руски политички утицај.

1863 године почиње све веће зближење Русије са Пруском. Ово зближење олакшава Пруској њену акцију против Аустрије, онда уједињење Немачке и, најзад, рат против Француске када је пруска позадина била покривена од стране Русије. Ове године 1863-1871, испуњене су и на Балкану значајним догађајима. Као средишна сила балканског хришћанског света јавља се Србија чији је енергичан владар кнез Михајло хоће да оствари принцип »Балкан балканским народима«. У томе правцу он сарађује и склапа уговоре са Црном Гором, и Грчком, и са Румунијом која је формирана као и формално јединствена држава године 1866 избором кнеза Карла Хоенцолерн-Зигмариншког за кнеза Румуније. Поред тога у Београду бораве бугарски револуционари Георгије Раковски и Љубен Каравелов. Са бугарским револуционарним одбором кнез Михајло закључује споразум који је ишао за тим да створи Југословенско Царство. Све се ово радило са знањем и одобрењем Русије. Кнез Михајло није остварио свој велики програм пошто је пао као жртва атентата, али је пре тога му је пошло за руком да добије на чување и преостале у Србији турске градове и да види одлазак из Србије последних турских гарнизона. Последње године кнез Михаилове владавине односи кнежеви са Русијом били покварени отпуштањем Гарашанина који је успео да задобије поверење Русије.

Устанак на Криту године 1866-68 довео је до европске интервенције и прогласа аутономије Крита коме је дат т. зв. »органски статут«.

Најзад, ове године су веома значајне за Бугаре. Руска политика, чији је главни претставник на Балкану постао 1864 г. руски посланик код Високе

Порте Никола Игњатијев (касније гроф) почела је да се све више занима Бугарима. Код Бугара се знатно јачао национални покрет који је добио израз у захтеву за самоуправном и чак аутокефалном црквом. Мада су поједини Руси, као например један од руских конзула на Балкану, знаменити касније мислилац Константин Леонтијев, заступали гледиште неопортуности, и чак опасности и неканоничности цепања цркве, званична руска политика после извесног колебања заузела је став за који се залагао њен цариградски претставник, и својски је потпомогла Бугаре у њиховој акцији за стварањем екзархије. Посредовањем Русије Висока Порта је одобрила екзархију, док је цариградска васеленска патријаршија после преговора и сукоба бацила на бугарску цркву своје проклетство. Узгред буди напоменуто да је Леонтијев због своје супротности са Игњатијевим изгубио службу. Леонтијев се посветио књижевном стварању, написао је више приповедака из живота балканских хришћана, те је објавио велику књигу »Русија, Исток и Словенство« у којој је заузео, између осталог, доста критичан став према словенским народима у чему се с њим донекле слагао и велики руски писац Достојевски мада је и позивао Русију да поради на ослобођењу балканских хришћана.

Међутим за Русију је, разуме се, од много веће важности било питање њеног положаја у Црном Мору. Француско-пруски рат дао је Русији могућност да својом декларацијом од 29 октобра 1870 год. изјави да се више не сматра везаном одредбама париског мира које су се тичале ограничења њеног суверенитета на Црном Мору. Ова декларација је изазвала у Лондону утисак »експлозије бомбе«. Али, усамљена у вези са француско-пруским ратом, Енглеска је била приморана да пристане на сазив конференције у Лондону и на уговор којом се једнострана декларација Русије, истина, осуђује, али у исто време добије одобрење сила-потписница Париског мира. То је био велики политички успех Русије,

мада он није могао да одмах добије важније практичне последице, јер грађење ратних пристаништа, арсенала и лађа претставља један подухват веома скуп и тежак.

Године 1870-те почињале су са крупним променама у констелацији европских сила, и њиховом унутрашњем и међусобном положају: Немачка је била уједињена, али се онда још уздржавала од неке замашније акције у правцу Балкана препуштајући га супарничком деловању Русије и тек недавно (1867-68) конструисање двојне монархије Аустро-Угарске, потиснуте са Апенинског полуострва где је завршено уједињење Италије. Турска је пролазила поново кроз фазу реакције када су биле забачене и привидне реформе. т. зв. »танзимата«. А хришћански народи се све више узрујавају делом због интерног свог развоја, привредног, политичког и културног, делом под утицајем пропаганде Русије и Аустро-Угарске.

1875 год. »планула је пушка Невесињска« и устанак се проширио на целу Херцеговину и знатан део Босне. На другој страни избио је устанак и у Бугарској. Кнез Милан покушавао је да настави ону исту мирољубиву политику коју је спроводило за време његовог малолетства кнежевско намесништво које је напустило велике планове кнеза Михаила, а, поред тога, је покушавало да се приближи Аустрији и тек касније се почело враћати руској линији (пут кнеза Милана у Ливадију у посету цару Александру). Али ношен јавним мишљењем кнез Милан је био приморан да следује пример кнеза Николе и да објави Турској рат. Пошто се у Петрограду сматрало да Русија није довољно спремна за успешно ратовање, руска интервенција се одгађала и словенске кнежевине су препуштене да се боре властитим снагама. Али се јавно мњење у Русији ускомешало, и Словенско добротворно друштво, као што се духовито изразио један писац, објавило је рат Турској« Добротворно друштво је

успело да пошаље у Србију око 3-4 хиљаде, добровољаца, (око 700 самих официра) санитарске колоне, и чак војну телеграфску станицу и топове. Руска званична политика формално није одобравала ту акцију, али је јасно да без њене дозволе не би могли да се у Србију шаљу добровољци и ратни материјал. Најугледнији од тих добровољаца био је одличан официр, ђенералштабни пуковник Черњајев, који је на своју руку напустио руску службу и постао српски генерал. Њему је кнез Милан поверио командовање целом армијом, али према плану који је већ раније био израђен. У славној битци на Шуматовцу Черњајев је са великим пожртвовањем водио лично српске трупе и руске добровољце у борбу, и, према мишљењу одличног војног стручњака (ген. Војина Максимовића) тиме је много допринео великом успеху постигнутом у том боју. У даљој еволуцији ратних операција, мада су се Черњајев и остали Руси пуно залагали за успех заједничке ствари, а и српске трупе су се храбро држале, знатно надмоћније, неизмерно боље наоружане и извежбане турске трупе постигле су неколико успеха који су се завршили тешким поразом Срба код Ђуниса. После овога Србији је запретила потпуна катастрофа, али интервенцијом европских сила, међу којима се нарочито истакла Русија, и личним залагањем цара Александра, Србија је спашена, закључено је примирје, а онда и мир у главном под условима статус кво. Черњајев и руски добровољци вратили су се у Русију изузимајући неколико људи који су за увек остали у Србији. Од стране руских званичних кругова, Черњајев је био доста рђаво дочекан, али је његова популарност у Русији била велика, и цела акција добровољаца много је допринела ширењу интересовања и симпатија према српској ствари у рускоме друштву. Маколико су поједини и то веома крупни писци, савременици тога ратовања или наши савременици, подвргавали добровољачки руски покрет оштрој и донекле и заслуженој критици (Лав Толстој, Слободан Јовановић), ипак треба признати да је код тих добровољаца било и

пожртвовања, и храбрости, и несебичности, и идеализма, мада је несумњиво међу њима било и људи неозбиљних, па и обичних пустолова, Свакако њихова акција је била значајнија од агитације славенофилских књижевника и публициста који су се залагали за ствар балканских Словена мада су ови писци и понекад проналазили ванредно јаке изразе за своју агитацију, нарочито поводом нечувених насиља и зулума, почињених од стране баши-бозлука приликом угушења бугарске буне. Руско јавно мњење врло енергично и на њему својствен начин будио је у своме »Дневнику писца« и велики Достојевски, али се код њега, као и код другог угледног руског ондашњег мислиоца Ник. Даниљевског, јављају и чисто имперјалистичке ноте (чувен поклич Достојевског: »па ипак Цариград мора да буде наш!«).

Званична Русија ишла је доста вијугастим и тешким путем у дипломатској припреми велике војничке интервенције на Балкану. Требало је обезбедити овај поход од могућности интервенције, и то не само дипломатске него и чисто војничке, од стране великих супарница Русијиних на Балкану - Аустро Угарске и Енглеске. За Енглеску питање Црног Мора и Мореуза, а према томе и питање Балкана, постало је нарочито актуелно у вези са отварањем Суецког канала. Од сада Медитеран је био за Енглеску један од њених империјалних путева, и то прворазредног значаја. Аустро-Угарска као што је већ напоменуто, истиснута са Апенинског Полуострва и из Немачке сада се спремала у много појачаној мери на експанзију према југо истоку. Енглеску су умирили из Русије, али само донекле, »џентлменским« обећањем да Русија неће посегнути на Цариград, а да ће са своје стране заузети повољан став према Енглеској акцији у правцу Мисира, Кипра или Крита. Са Аустро-Угарском су закључени строго поверљиви споразуми у Рајхштату и Пешти. Разликујући се у извесним чак и важнијим, детаљима, ти су споразуми углавном делили интересне сфере Русије и Аустро

Угарске на Балкану на тај начин што је источна половина спадала у руску интересну сферу, а западна у аустроугарску с тиме да је већи део Босне и Херцеговине требало да окупира Аустро-Угарска, а евентуално и по своме нахођењу да га и анектира. За Србију и Црну Гору предвиђено је признање независности и мало проширење територије, а поред тога Србија је остала донекле ван сфере директних утицаја обеју сила. Предвиђена је била у случају потребе и војна сарадња између Русије и двојне монархије до које стварно није дошло.

Пошто су сви покушаји европских сила да се договоре са Турском односно »реформама« пропали (Турска се позивала на свој нови »устав« као и на то да ће сама спровести потребне реформе) цар Александар, сматрајући да је Русија довољно припремна за рат и у војничком и у дипломатском погледу, објави Турској рат из Кишињева у Бесарабији где се налазио његов главни стан (12 априла 1877). Румунија, мада и вазална турска кнежевина, не само да је пропустила руску војску, него је 11 маја објавила Турској рат и прогласила своју независност. Исцрпљена рат 1876 година Србија је остала неутрална, док је Црна Гора наставила борбу. Грчку је задржала од интервенције Енглеска. У руској војсци налазио се и т. зв. бугарско »ополченије«, састављено од бугарских колониста и емиграната у Русији. Њему су се касније придружили неке усташке чете, а и појединци у Бугарској када се руска армија пребацила преко Дунава. Главно-командујући руске армије био је царев брат велики кнез Никола Николајевић, док је једном од армија заповедао престолонаследник Александар, један од вођа славенофилског покрета у Русији. Између руских генерала се нарочито прославио Михајло Скобељев, т. зв. »бели генерал«. Операције руске војске на почетку су се развијале веома успешно и одред генерала Гурка чак је прешао Балкан и зашао доста дубоко у Румелију. Али јуриш извршен на утврђени логор код Плевне био је крваво

одбијен, па се морало приступити дуготрајној опсади; исто тако су се и друге тврђаве одупрле Русима, а и на Шипкинском превоју руска војска је са тешком муком задржавала турску. Плевна и Шипка су постале симбол тешких жртава руског народа у ослободилачкој борби на Балкану. Са Србијом су се водили преговори о њеном учешћу у рату, преговори који су се развијали споро и са разним потешкоћама. Кад је краљ Милан поново објавио Турској рат (2 децембра) Плевна се већ била предала Русима и тиме се вредност српске интервенције знатно смањила. Српска војска налазила се у склопу савезних армија под руском врховном командом, а тимочки српски одред састао се са Русима код Сливнице.

Међутим руска војска је освојила целу Румелију, продрла је у Тракију и руски одреди су стигли пред сама врата Цариграда. Турска замоли мир и одмах отпочну преговори. Као шеф руске делегације појави се познати генерал Игњатијев. Знаменити сан-стефански мир је стварно означавао ликвидацију Европске Турске. По његовим одредбама Турска је уступила Русији Добруцу и велику област иза Кавказа; створена је номинално зависна од Турске кнежевина Бугарска која је требала да буде највећа сила на Балкану, јер су у њу требали да уђу Бугарска у ужем смислу, т. зв. Источна Румелија, делови Тракије, делови Старе Србије, горњи ток Јужне Мораве, делови Албаније и цела Македонија. Босна и Херцеговина добијале су широку аутономију (уместо аустриске окупације односно анексије); Румунија, Србија и Црна Гора признате су као самосталне државе с тиме да су Србија и Црна Гора биле територијално повећане (Србија у околини Ниша, у Топлици и према Косову) и најзад и Грчка је требала да буде проширена. Главни смисао сан-стефанског уговора састојао се у пројектованој великој Бугарској која је очигледно требала да постане један руски протекторат. Енглеска је предузела веома оштре мере чим је сазнала за садржину Сан Стефанског мира. Она пре свега није могла

да прими ону тачку овог уговора према коме је Русија добила за своје ратне лађе слободан пролаз кроз Мореузе. И друге тачке изазваше енглеску критику. Није била задовољна са уговором ни Аустрија, јер је у њему оправдано гледала гажење ранијих уговорних обавеза. А пошто је Енглеска, у очекивању руског напада на Цариград, довела пред острво Принкипо јаку флоту и спремила је чак две дивизије сувоземне војске за ратну интервенцију, уморна од рата, Русија пристане на директне преговоре са Енглеском који су се водили у великој тајности и завршили још пре берлинског конгреса једним тајним уговором који је послужио као потпуна база за берлинске преговоре и решења.

13 јуна 1878 у Берлину је отворен конгрес великих сила и Турске на којем је председавао кнез Бисмарк, а Русију су заступали канцелар кнез Горчаков, шеф руске спољне политике од Париског мира на овамо, и гроф Шувалов. Мале балканске државе нису имале приступа на седнице конгреса. Нарочито је тешка била ситуација српског претставника, бившег намесника и бившег председника владе Јована Ристића, који је том приликом показао велику вештину и енергију. Берлински конгрес завршио је своје већање и потписао је акт 13 јула. Од свих одредаба сан-стефанског мира задржане су у главном без промена само оне које су се тичале азиских поседа Турске. Одредба о мореузима је била избрисана. Од велике Бугарске није остало ни трага као ни од аутономије Херцег - Босне. Балканске васалне кнежевине су добиле своју самосталност. Русија је предала Добруцу Румунији у замену за Јужну Бесарабију (15 ипо хиљада кв. километара за 8 и по хиљада). Србија је добила веће проширење, али више у јужном него у југозападном правцу. Црна Гора у погледу свога приморја стављена је у неку врсту зависности од Аустро Угарске. Аустро Угарска је добила под своју војну и цивилну управу Босну и Херцеговину, док је у Ново-Пазарском санџаку могла да смести своје гарнизоне. Ужа

Бугарска је проглашена вазалном кнежевином коју је Русија требала да припреми за уставни живот и организује. Источна Румелија је задржала карактер турске покрајине, али с тиме да њен генерални гувернер буде хришћанин, именован од стране Порте у споразуму са великим силама. Грчка је била упућена на договор са Турском, а за Македонију су предвиђене неодређене »реформе.« Победница Русија је стварно изашла у многоме поражена са Берлинског конгреса, и у Петрограду нису били задовољни са држањем кнеза Бисмарка који је сам себе сматрао »поштеним берзанским посредником« и налазио је да се Русији »потпуно одужио« за њено неутрално држање за време француско пруског рата. Нарочиту жаоку осећали су у Русији и према Енглеској и према Аустро Угарској мада је ова сила тражила само оно што је њој било обећано. Српско јавно мишљење, а нарочито званична Србија и кнез Милан били су тешко разочарани. Кнез Милан, упркос Ристићеву мишљењу, одмах је одлучио да напусти своје дотадање русофилство, повећано његовим браком са ћерком руског пуковника и бесарапског племића Петра Кешка Наталијом, и да тражи ослонаца у Аустрији.

Доба од Париског мира до Берлинског конгреса може да се карактерише као доба повећаног интересовања руског јавног мишљења према Балкану, а и све већих културних позајмица Балканских Словена из области руских културних тековина. Словенско добротворно друштво, које је онда створено, са централом у Петрограду и више одељења (у Москви и у провинцији) пуно се заузимало за ширење руске књиге код Срба и Бугара, али нарочито за васпитање студената Срба и Бугара у руским школама. Читав низ младих Словена школовао се у средњим и вишим руским школама тако да су се у Србији, Црној Гори и Бугарској јављали официри, свештеници, (нарочито владике) административни чиновници, професори, учитељи, инжињери и лекари руски васпитаници. Готово се цела

црногорска интелигенција школовала у Русији, исто тако и већина бугарске. Српски интелектуалци ипак у већој мери су се школовали у Аустро-Угарској, Немачкој и Француској. Ово, као и јаче западно европске тенденције, појаву модерних државних установа и почетке уставности, замеравали су Србима славенофили на челу са Иваном Аксаковим и блиски словенофилству писци Леонтијев и Даниљевски. Аксаков, чувени историчар Костомаров, руски дипломатски чиновник и путописац Ровински, нека госпођа Карлова путовали су по словенском Балкану и писали о њему у својим књигама и по руским часописима и новинама. На катедрама славистике пуно се радило у Русији и књиге о Јужном Словенству стално су се појављивале. Нарочито је био заслужан московски универзитетски професор Нил Попов.

1867 године неколико Срба из Србије и Црне Горе и један Бугарин су узели учешћа у т. зв. великом »словенском ходочашћу« везаном са етнографском изложбом у Москви.

У српској ондашњој књижевности, као и књижевности бугарској, која се тек стварала, запажамо моћни утицај руске реалистичке књижевности. Српски реализам јавља се као нека врста огранка реализма руског. Српска социјално-политичка мисао формира се под директним руским утицајем и знаменити руски писац Чернишевски постаје омиљена личност код Срба. Најјачи идеолог ондашње Србије Светозар Марковић школовао се у Русији, те је израдио своју науку по угледу на руски систем револуционарних погледа на свет. Интересантне су биле везе Срба са руским анархистом Бакуниним, као и контакти руске, поглавито народњачке и револуционарне, омладине и српских студената који су се школовали у западној Европи, нарочито у Цириху. Тамо је дошао под

руски утицај будући велики српски државник, а тада студент технике Никола Пашић.

Прва радничка демонстрација у Крагујевцу са истицањем црвеног барјака (1875) приписивала се директном утицају руског револуционарног покрета. Пошто је напредна српска омладина радо прихватала револуционарне руске идеје, кнез Горчаков је јавно оптуживао Србе да су подложни »комунизму.«

На тај начин код балканских Словена, али највише у Србији, осећали су се сложени утицаји руске цркве, конзервативне и славенофилске публицистике, либералне и народњачке књижевности, и револуционарне идеологије т. зв. »нихилизма« ...

VIII

Од Берлинског конгреса до младо-турске револуције (1878-1908)

Тридесет година које су прошле од Берлинског Конгреса, па до судбоносних и то не само за Балкан, већ и за читаву Европу догађаја 1908 године, т. ј. младо турске револуције и анексије Босне и Херцеговине, испуњене су политичким, културним и привредном напретком, значајном еволуцијом балканских држава и народа, њихових унутрашњих и међусобних односа, као и става појединих великих сила према балканским земљама. Што се тиче Русије, она је све до пред крај XIX столећа показивала веће интересовање према Балкану нарочито не испуштајући из вида проблем Црног Мора и Мореуза у вези са развићем њених крупних

привредних и политичких империјалних интереса, нарочито на руском југу и према Медитерану и Средњем Истоку. Тек од краја века, када се Русија ангажовала на Далеком Истоку, настаје извештан преокрет који ће трајати све до пораза Русије у јапанском рату и каснијег споразума са Енглеском који ће опет окренути Русију у правцу Балкана, а против Аустро Угарске са чијом се политиком и раније Русија није много слагала, али су се супротности испољавале са мањом оштрином.

Између Русије и Турске у доба које приказујемо није долазило до отворених конфликта, а камо ли до ратних сукоба, али су руске интервенције у вези са различним проблемима балканским и мало-азиским изазивале стално трвење између двеју сила. Руска дипломатија и врховна војна команда никада нису испуштале из вида питање заузимања Цариграда и Мореуза. 1897 године, у вези са грчко-турским ратом, који се за Грчку завршио катастрофално, у Русији су припремали један ратни препад против Цариграда од кога се одустало у последњем тренутку. Још 1900 г. овај план није био потпуно скинут са дневног реда. Стварно то је била немачка политика упућивања Русије као и Аустро-Угарске у правцу Балкана. Нико мањи од кнеза Бисмарка изјављивао је руским претставницима у строго поверљивом разговору да су Мореузи »кључ од руског дома.« У »најповерљивијем« додатку уговора 1887 чак је била обећана Русији немачка дипломатска и морална помоћ ако би се руски цар решио да потражи тај »кључ«... Исто тако касније је Немачка, односно цар Вилхелм, упутила Русију на акцију према Далеком Истоку.

Односи Русије према трима словенским државама Балканског Полуострва пролазили су кроз различите фазе. Нарочито драматично и бурно развијао се однос Русије са њеном творевином и штићеницом Бугарском. Велико трновски устав и уређење Бугарске израђени су са учешћем руских

претставника. За кнеза је изабран принц Александар Батемберг, рођак руског цара. Неколико министара тог кнеза били су руски генерали, у војсци су се налазили руски официри као инструктори, док је војничка униформа бугарске војске била потпуно истоветна са руском униформом. Железницу су почели градити руски капиталисти помоћу руских инжињера, деломично из руског материјала, и у привредном и стратегиском интересу Русије. Све је то изазвало разочарење у бугарском друштву и чак и борбу против руског утицаја. Када је кнез Александар без одобрења Русије прихватио извршено револуционарним путем уједињење уже Бугарске са Источном Румелијом (Пловдивски преврат 1885) уједињење на које су касније пристале велике силе и Турска, он је био приморан да напусти свој престо. Образовало се у Софији намесништво са чијом се политиком Русија није слагала, као што није признала кнеза Фердинанда Кобуршког кога је у договору са Аустро-Угарском намесништво довело на бугарски престо. Противници кнеза Фердинанда, на челу са Драганом Цанковим, побегли су у Русију одакле су помоћу руских пара и уз сарадњу руских дипломатских претставника повели не само политичку, него чак и усташку и терористичку борбу са Фердинандовим режимом. Тек је постепено ликвидирана ова акција и већ после смрти цара Александра III за време његовог наследника цара Николе II дошло је до коначног измирења са Бугарском, признања кнеза Фердинанда и упућивања у Софију руског дипломатског агента. Престолонаследник Борис преведен је у православље, пошто је био раније крштен по католичком обреду, а кумовао му је руски цар. После тога су почели долазити у Бугарску званични руски претставници (нарочито је била запажена посета руских учесника рата 1877-78 на челу са великим кнезом Николом Николајевићем 1902 год). Школовање Бугара у Русији наставило се на велико и читав низ најугледнијих бугарских научника стекли су своје више образовање, или су се усавршавали у Русији, или су

се свакако угледали у руску науку. Исто је био случај и са бугарским књижевницима. Значај руског језика за Бугаре подвучен је тиме што се тај језик учио (а и сада учи) од другог разреда гимназије. После Бугара који су радили у Русији на проучавању бугарске историје и културе (Палаузов, Дринов) јављају се руски стручњаци за ту грану науке.

Интересантан факат руско-бугарских односа било је позивање двојице руских научника на бугарски универзитет. Први од њих је био знаменити украјински политичар Драгоманов, који је своју делатност завршио у Бугарској, пошто је из Русије морао емигрирати. Други је био московски доцент Павле Миљуков, коме је руска влада одузела право предавања на универзитету. Миљуков је током трију година предавао у Софији и много се загрејао за бугарске аспирације у правцу Македоније. Касније ће се он истицати у руском парламенту као стручњак за балканска питања и заштитник бугарских интереса. Тако да ће све до ступања Бугарске у рат веровати да до тога неће доћи. 1902 године руска дипломатија је онемогућила даљу делатност Миљукова у Софији као универзитетског професора. Бугарски социјалистички покрет формира се под несумњивим утицајем руског социјализма, као што у земљорадничком покрету можемо наћи трагове руског народњаштва. Цепане бугарске социјалистичке странке у два крила т. зв. »тешњаке« и »широке« социалисте потсећа нас на цепане руске социјалне демократије на бољшевице и мењшевице.

Иза Берлинског конгреса није дошло до формалног раскида између Русије и кнежевине, касније краљевине Србије. Али су знанични односи били више него хладни. Кнез Милан је потпуно запливао у аустриским водама ставивши Србију практички у политичку и привредну зависност према Аустро-Угарској. Од тога Србија је имала мало користи. Међутим народ у огромној већини и даље је стајао на гледишту потребе најприснијих веза са

Русијом. У томе правцу су се нарочито истицали радикали, чија се идеологија створила под утицајем ондашњег руског левичарства. У томе русофилству нарочито се истицао главни радикалски првак Никола Пашић. Русофилство, поред других важних момената социјалне и унутарње политике, делило је радикале и краља Милана. Краљ Милан, када се крваво обрачунао са радикалима, ударио је тиме и на русофилство. Када је на потстицај Аустро Угарске заратио са Бугарском и грдно страдао, краљ Милан је почео да мења политику, али опет му је било тешко да се стварно приближи Русији. Ту је, поред чисто начелних момената, било и момената личних: сукоб са великим русофилом митрополитом Михаилом, кога је краљ Милан уклонио са владичанске столице, и сукоб сасвим интимне природе са самом краљицом Наталијом, Русињом и претставницом русофилства, која је као краљица, жена и мајка наилазила на пуно симпатија и на рускоме двору, и у званичним круговима, и у јавном мњењу. Скандал развода брака краља Милана и још више насилног одузимања у Висбадену преко пруске полиције краљевића Александра из руку његове мајке изазвао је прилично негодовање и гнушање у Русији, и још више је тамо компромитовао краља Милана. Када је краљ Милан дао оставку на престо Краљевско намесништво на челу са Јованом Ристићем воспоставило је врло добре односе са Русијом. Ристић који је још 1885 био врло љубазно примљен од стране цара Александра III сада је заједно са руским послаииком Персијанијом пратио младога краља Александра у званичној посети руском цару. Том приликом је Александар III обећао српском краљу да неће никад дозволити анексију Босне и Херцеговине. Да би коначно ликвидирала могућност уплитања краља Милана у државне послове Русија му је дала два милиона рубаља да се он одрекне не само права члана српске династије него чак и српског држављанства и права боравка у Србији. Међутим касније краљ Милан није се придржавао тог уговора него је деловао на свог сина да тај изврши државни удар, да

ухапси своје намеснике и владу и да се пре времена прогласи за пунолетног. Односи краља Александра Обреновића према Русији ишли су истим несигурним и вијугастим путевима, као уопште цела политика овог несрећног краља. Када је јачао утицај његовог оца, погоршавали су се односи са Русијом, обрнуто, када се истицао уплив краљице Наталије, ти су се односи поправљали. Краљ Александар је успео да му руски цар буде преко свога отправника послова кум на његовом венчању са Драгом Машин, али краљевски пар није био примљен у Русији, нарочито због акције кнеза Николе Црногорског. Пред свој трагични крај Александар Обреновић изгледа да се спремао на рат са Турском; вероватно да би спречио његову намеру дошао му је у званичну посету руски министар спољних послова гроф Ламсдорф. То је био први случај посете руског министра једној балканској земљи. Међутим Ламсдорф је био позван у аудиенцију чак у Ниш чиме је био несумњиво увређен. Резултати разговора до сада нису довољно познати. Руски Министар био је и у Софији. Ратна опасност са Балкана је била уклоњена, што је било у интересу Русије која се све више ангажовала на Далеком Истоку. Руска тајна полиција, која је имала веома јаку агентуру на Балкану, упозорила је последњег Обреновића на заверу која је била против њега скована, мада није искључено да је и сама била умешана у њу. Извештај није ништа помогао и Александар Обреновић и краљица Драга погинуше.

Са доласком краља Петра Карађорђевића између званичне Русије и Србије обновљени су потпуно јасни и непомућени односи, док су народ и његова интелигенција увек гајиле неподељене симпатије према Русији. Још од краја XIX века читав низ најбољих српских официра, од којих неки и сада заузимају видан положај у југословенској војсци, посећују руске високе војне школе. Неки су од њих током времена заузели положај министра војске. У српској војној књижевности осећа се јак руски утицај, док се

руска Лерова стратегија неколико пута превађа на српски. 1902/03 извршено је велико снабдевање српске војске са руским оружјем и муницијом.

У књижевном и културном животу Србије наставља се деловање руске књижевности и руске мисли; нарочито одушевљење код српског читалачког света изазивају Толстој и Достојевски, а и млађи руски писци (Чехов, Горки, Андрејев). У развоју политичке мисли опет се више запажају, уз утицај чисто домаћих прилика, западно европски утицаји. Социјалистички покрет је слаб, али у њему се несумњиво осећа уплив руског социјализма, већ према традицији из доба Светозара Марковића. Радикали остају и даље у политичком животу највернији претставници русофилских тенденција. Када радикалима прети велика опасност, на пример после Ивањданског атентата на краља Милана, за њих се заузима руска дипломатија. Од радикалских првака, Никола Пашић и генерал Сава Грујић заузимају положај српског посланика у Петрограду.

Најједноставније развијају се односи између Русије и Црне Горе, у духу двају знаменитих изрека: црногорске: »Нас и Руса...« и здравице цара Александра III у част »јединог његовог пријатеља црногорског кнеза«. Више образовање Црногорци добијају у Русији, а за црногорске девојке оснива се на Цетињу руски институт. Русија наоружава црногорску војску, попуњава дефиците државне и дворске благајне, шаље у Црну Гору жито и кукуруз. Две црногорске принцезе, Стана и Милица, ћерке кнеза Николе, удају се за руске велике кнежеве Николу и Петра Николајевића.

Број научних публикација о Србији, Црној Гори, па и о осталом јужном Словенству стално расте у Русији и многе од тих публикација имају велики научни па и књижевни значај.

Члан 23 Берлинског уговора предвиђао је »реформе« за преостале делове Европске Турске у којим су се налазили хришћани. Ту се највише мислило на т. зв. Македонију (са Старом Србијом), т. ј. на Косовски, Солунски, и Битољски вилајете. Ова територија, са веома шареним у националном и верском погледу становништвом, са значајном муслиманском (турском, арнаутском, арнауташком и донекле српском) мањином, на којој су се укрштавали интереси већ ослобођених хришћанских држава на Балкану, могла лако да постану барутаном за Европу. 1880 године европске силе су поднеле Високој Порти свој план рефорама. Порта га је узела на знање, али никаквих рефорама није спровела. 1882 Аустрија је упућивала Србију у том правцу, да би се осигурала од ослободилачке и т. зв. великосрпске пропаганде у Босни и Херцеговини. Међутим је после успешног рата са Србијом Бугарска је проглашавала т. зв. македоиско питање унутарњим бугарским питањем, и користећи се екзархиском црквом постижавала је све веће успехе на просветном пољу у тим крајевима. 1890-тих година ситуација се јако заоштрава формирањем двају револуционарних организација, од којих једна иде за тиме да спроведе у живот идеал Сан Стефанске Велике Бугарске, док се друга на челу са Борисом Сарафовим и Санданским бори за аутономну односно независну Македонију. Претпоставља се да иза прве организације, која се свакако ослањала на званичну Бугарску, стајале извесне струје руске политике, док је други правац помаган од стране Енглеза (Балкански комитет на челу са либералним политичарем Ноелом Бакстеном на челу). Руска званична политика није се потпуно изјаснила ни у корист једног ни другог правца између самих македонских револуционара, као ни у корист српских односно бугарских аспирација. Руски конзули на терену заузимали су различити став, понекад из својих дичних обзира и према властитом нахођењу. Тако, например, познати конзул и скупљач народних

умотворина Јастребов био је велики србофил. Иначе, сви су се од реда руски конзули са пуно самопрегора и енергије заузимали за хришћански живаљ, тлачен од стране корумпиране отоманске администрације, експлоатисан од стране бегова, и злостављан од стране разних неодговорних зулумћара и разбојника. Руски конзули, Шћербина и Ростковски, пали су као жртва атентата због својег рада на заштити угрожених хришћанских живота. У борби за српску школу и српске владике у оквиру патриаршиске цркве Русија је неколико пута интервенисала у корист српских захтева, тако да је постављење владике Фирмилијана, прво за администратора, а онда и за митрополита скопске епархије, као и постављање српских епископа на другим местима извршено захваљујући заузимању руског амбасадора у Цариграду.

Међутим се Русија све више и више ангажујући на Далеком Истоку клонила свега што би могло довести до тежег заплета на Балкану. Стога је дошло већ 1897 године до споразума између Аустро-Угарске и Русије после узајамних посета цара Николе II и Фрање Јосипа. Тај споразум предвиђао је одржавање статус кво, али је у исто време узимао у обзир немогућност тог одржавања. За тај случај обе силе су се одрицале од сваких освајања на Балкану истичући да неће дозволити ни другим европским силама да ма шта на Балкану освоје. Русија се одрицала од покушаја да измени режим Мореуза признавајући тај режим европским питањем. Међутим Аустрија је задржавала право, предвиђено још Рајхштатским и Пештанским споразумима, да анектира Босну и Херцеговину, и чак је могла проширити анексију и на Новопазарски Санџак што није било предвиђено никаквим ранијим споразумима. Поред тога, опет по жељи Аустро-Угарске, Русија је дала пристанак на евентуално формирање кнежевине Албаније између Јанине и Скадарског Језера. Остатак Европске Турске био би подељен између балканских

хришћанских држава. Овај споразум сведочио је о томе колико је Русија попустила пред Аустро-Угарском и то очигледно због Далеког Истока.

Али док су се велике силе погађале, балканске државе су водиле своју посебну политику, у насељеним од хришћанске већине покрајинама Европске Турске, а домаћи хришћански живаљ делом је бежао из завичаја, делом се лађао оружја за одбрану својих живота, имовине и части. Фебруара 1903 године енглески министар спољних послова гроф Ленсдаун предлагао је низ практичних рефорама за обезбеђење мира и реда. Међутим док су чланице европског концерта великих сила водиле међусобну преписку, а и полемику око питања зулума и рефорама, па су интервенисале и код Порте, на Иљин дан 1903 избио је велики устанак у Повардарју који је онда до краја августа свирепо угушен са применом наоружаних банди и редовне турске војске. Између Русије и Аустро-Угарске поведена је врло интензивна размена мисли и израђен је један програм који је примљен на састанку руског и аустријског цара у ловачком дворцу Мирцштег. Овај, т. зв. Мирцтешки, споразум био је онда саопштен Порти приликом истовременог демарша руског «аустро-угарског амбасадора 24 октобра 1903. Ту се говорило о мешовитим судским и финансијским комисијама, о накнади штете хришћанима, настрадалим од зулума, о административној и судској реформи и о именовану цивилних агената Аустро Угарске и Русије у помоћ турском генералном инспектору за реформе Хилми паши и о постављању страног генерала за шефа локалне жандармерије.

Висока Порта је на свој уобичајен начин одуговлачила све до 1905 године када је морала да попусти пред пресијом свих европских великих сила поткрепљеном демонстрацијом њихових ратних лађа и поседањем царинарница на Хиосу и Лесбосу. На челу жандармерије је постављен

италијански генерал, док су у појединим окружјима именовани руски, француски, енглески, талијански и аустриски инструктори жандармерије. Албански, или сматрани као такви крајеви су били изузети испод деловања тих страних официра. Цела ова акција углавном се показала као потпуно јалова, а и Русија се све више разилазила са Аустро-Угарском враћајући се активној европској и поименце балканској политици после тешких недаћа на Далеком Истоку и унутрашње револуције која је довела до сазивања народног претставништва. У томе претставништву (Државна Дума и Државни савет) нарочито приликом дискусије о буџету министарства спољних послова, а и другим приликама, чули су се већ говори руских политичара упућених и у балканске ствари који су са парламентарне трибине давале извесне сугестије влади и скретали пажњу јавном мишљењу на балканске проблеме. У оно доба постављен је веома крупан проблем трансбалканске железнице. Аустро-Угарска је хтела и чак је предузела реалне кораке у правцу изградње железнице преко Новопазарског санџака, која би везала босанске железнице са Косовском Митровицом. Та железница, као што је наглашавао пред Аустро-Угарским делегацијама веома енергични и агресивни нови министар спољних послова барон Лекса Ерентал, требала је да створи најкраћу везу Средње Европе са Блиским и Средњим Истоком и чак и са Индијом. Против аустријске варијанте истицала се руска варијанта железнице Дунав-Јадран преко Ниша и Косова, у правцу Северо-Исток-Југо-Запад. Занимљиво је да је ту руску варијанту помагала Италија, али ни онда ни чак ни до данас ниједна од тих варијаната није остварена. Али је у то време дискусија око тих питања много допринела заоштрењу руско-аустриских односа. Уредивши главна питања viseћа између ње и Енглеске Русија се брзо приближавала Енглеској и године 1907 т. зв. Велика Антанта била је свршен чин. На Ревелском састанку 1907 године 10 јуна између руског цара и енглеског краља Едуарда VII који је први од енглеских владара

дошао у Русију утврђени су главне линије заједничке политике. Енглеска је одустајала у погледу Балкана од освештеног за њу принципа чувања интегритета Отоманске Царевине, а у погледу Македоније предвиђена је аутономија која је била фактички једнака независности. Иза Ревелског састанка следила је младо-турска револуција.

IX

Од младотурске револуције до почетка светског рата (1908-14)

Европска ситуација, специјално после састанка у Ревалу и обзиром на Балкан и на положај у целој Отоманској Царевини убрзала је развој ствари у Турској. Комитет »Итихад ве тереки (Јединство и напредак)«, основан много раније ван Турске и који је касније (1906) пренео своју конспиративну делатност унутра царевине, излази из резерве и 3 јула 1908 год, у малој варошици Ресну Нијази Беј диже први барјак »младотурске« револуције. Покрет се брзо шири, освајајући све нове тачке и крајеве. Султан Абдул Хамид попушта и званично враћа уставно стање проглашено још год. 1876 (Митхад-пашин устав). То је, према суду савременика« победа Енглеске«, док Русија показује »изнуђену љубазност«. Руски »грађански агент« (за надзор над извођењем »реформама«) Петрјајев стално извештава своју владу о току догађаја који не могу а да не изазову у Русији приличну забринутост. Већ 21 јула 1908 год. у јеку револуционарне акције у Турској састаје се ни позив министра спољних послова Извољског »нарочити одбор« од претставника министарстава спољних послова, војске, морнарице и финансија. Изражава се велика забринутост за сâм руски црноморски флот, за положај Русије у

Црноме Мору које неће канда више никад да буде »руско језеро«. Претресава се питање могућности окупације обала Босфора. Закључак већања: »ми нисмо готови за самосталну акцију«...

Међутим младотурска револуција покренула је целокупан комплекс балканских, а у вези с њиме и европских питања. Пре свега Аустро-Угарској се жури да још пре него се прилике у Турској колико толико стабилизују, а бојећи се јачања Турске као резултата енергичног деловања свежих и пуних елана и поуздања младотурских снага, барон Ерентал припрема терен за проглас анексије Босне и Херцеговине. Посета руског министра спољних послова Извољског и састанак са њиме у Еренталовом замку Бухлави у Моравској даје аустро-угарском министру прилику да се детаљно поразговара о плану анексије. Разговор се водио у четири ока и оба министра су га приказала на свој начин. Тачно се садржина разговора ваљда никад неће моћи утврдити, али је сигурно да је Извољски био у немогућности да одбије захтев свога аустро угарског колеге, основан на старим (преко тридесет година) уговорима, који су, према речима Извољског »запетљали« целу ствар. Радило се очигледно само о року и начину анексије и зато је Извољски оптуживао Ерентала због нелојалности. Не можемо овде улазити у детаље ове суптилне и у суштини ствари јалове полемике. Али је сва како објава анексије (6 октобра) којој је за један дан претходио проглас независности Бугарског Царства, учинила ванредно јак утисак у Европи и сматра се од стране многих као почетак ере препада и борби која је кулминирала у првом светском рату (угледни француски писац Жил Ромен назвао је, на пример, први роман своје велике серије романа кроника нашег доба »Шести октобар«).

Иза прогласа анексије отпочела је сложена дипломатска игра у којој је Русија тражила да се ствар изнесе пред једну конференцију сила-

потписница берлинског уговора чији је 25 члан био погажен једностраним актом Аустро-Угарске. Поред тога, под утицајем српске реакције на брутални аустро-угарски чин који је Милован Миловановић обележио као »физички бол« Русија је постављала питање територијалних и других компенсација за Србију. Турска је протестирала и против аустриског и против бугарског свршеног чина. Немачка је потпомагала свога савезника, али трећи партнер Тројног Савеза Италија није био одушевљен, шта више су се у Риму чуле изјаве да Италија мора повећавати своја наоружања због поступака »савезника«, а с друге стране се отворено говорило о »компензацијама« пошто је измењен статус кво на Балкану (компензације су биле предвиђене уговором о Тројном Савезу). Енглеска је заузела доста критичан и неповољан став према анексији док су се у Француској најмање узрујавали.

Цела зима 1908-09 прошла је у знаку »анексионе кризе« и у очекивању тешких заплета. Аустро-Угарска није крила своју намеру да војнички »казни« Србију због њених протеста и иначе због њеног држања, као и због незадовољства које се све више осећало и расло у југословенским покрајинама Двојне Монархије. Криза, у чије сложене перипетије не можемо ту улазити, (навешћемо само посету у Петрограду ондашњег српског престолонаследника принца Ђорђа и Пашића) завршила се тиме што су Русија, а и за ње Србија, биле приморане на попуштање, поглавито под немачком »пријатељском«, као што се онда изјављивало, пресијом која је веома личила на прави ултиматум. Анексију су силе-потписнице признале разменом формалних нота са Аустро-Угарском. Србија је дала изјаву о својој »незаинтересованости«, Аустро-Угарска је платила Турској 52 милиона круна отштете и евакуисала је Ново-Пазарски Санџак. Поред тога Аустро-Угарска се одрекла свога права, утврђеног у берлинском уговору, да води полицију у црногорским територијалним водама.

Бугарска независност је била признана пошто је Русија примила на се исплату отштете Турској на тај начин што се одрекла 40 ануитета ратне отштете из год. 1878 (додуше Бугарска је закључила у Русији фиктивни »зајам« у одговарајућем износу). Русија, једина од свију великих сила признала је »царски« титул бугарског владара. На тај начин је формално завршена европска криза, изазвана балканским догађајима октобра 1908, али је решење питања било само привидно, тако да су супротности Русија-Аустрија, као и Аустрија-Србија само повећане и заоштрене. Извољски, када је давао Еренталу пристанак на његову акцију очекивао је као контрауслугу помоћ у издејствовању дозволе пролаза руских раних лађа кроз мореузе, али је био у томе преварен.

1909 год. руски цар је посетио итаљанског краља (састанак у Раконици). Идући за Италију цар је демонстративно обишао Аустро-Угарску. Састанак у Раконици, указивао је на извесно приближавање Русије и Италије, као што се то видело већ и раније када је Италија дала свој пристанак на руску варијанту транс-балканске железнице.

Италија и Русија су обећавале узајамну подршку у питањима Либије и Мореуза. Италија се постепено све више издвајала из комбинације Тројног Савеза. Важније од ове акције руске дипломатије била је њена акција у правцу уједињавања балканских хришћанских држава. Наде које су полагане у младотурску револуцију изјаловиле су се. Анархија и каос су се обновили у разним покрајинама Европске Турске. Младотурци су унели још једну нову црту у турску политику: то су били покушаји насилне отоманизације турских поданика других вера и народности. Радило се на стварању »отоманског патриотизма«, отоманске свести, отоманске народности... Међутим хришћанске народности су се све више будиле и

тежиле за уједињењем са својим сународницима у националним и слободним државама. Прве јаке компликације у вези с тиме избиле су на Криту где су Крићани, вођени од стране Венизелоса, захтевали дефинитивно и радикално решење свога питања присаједињењем Грчкој. Терор против хришћана у другим покрајинама, нарочито у Македонији, атентати и обновљена четничка акција све је то био знак расула Турске које није зауставила револуција. С друге стране постојала је озбиљна бојазан да ће младотурцима, који су позвали угледне немачке официре као инструкторе и реорганизаторе турске војске, поћи за руком да заиста преуреде и ојачају турску војску. Ово је такође налагало императивно хришћанским државама да што пре реше своја национална питања. Али је било очигледно да без узајамног договора и помоћи свака од тих држава је преслаба да узме ствар у своје руке и да је повољно реши. Тако је дошло до обнове старе идеје балканског савеза (а у перспективи пред очима многих појединаца већ се јављала шира и виша идеја балканске конфедерације или чак федерације) којој је сада била наклона Русија. Посете у Петрограду краља Петра и краља Фердинанда искоришћене су за припремне разговоре о Савезу и акцији на Балкану. Иза Петровића - Његоша и Карађорђевићи су ступили у родбинске везе са Романовима удајом краља Петрове ћерке принцезе Јелене за кнеза Јована Константиновића.

Према објављеним поверљивим депешама које су измењене између Петрограда и руских дипломата у балканским престоницама, може се у стопу пратити напоран и ванредно детаљан рад руске дипломатије око склапања балканског савеза (нарочито између Србије и Бугарске). Русија је намењивала додуше томе савезу пре свега одбранбену улогу, и то нарочито против Аустро-Угарске којој је тај савез требао да затвори пут за експанзију (и ту се опет несумњиво мислило на Мореузе...). Што се тиче Турске ту се мислило и радило на томе да се спроведе још дубље

»реформе«... Међутим већ бугарско-српском савезу закљученом коначно 29 фебруара 1912 год., приложена је била прецизна војна конвенција на случај рата са Турском и мање прецизни тајни додатак о подели покрајина које ће се евентуално отцепити од Турске; руски цар је био именован у томе уговору као врховни арбитар, Русија је сматрана као гарант целог уговора који се није смео предати јавности или саопштити некој трећој сили без сагласности Русије и у саму акцију се имало ступити тек по одобрењу Русије. Пошто су руски дипломати и војни стручњаци били у току свих преговора, руски посланик у Софији Некљудов одмах по његовом закључењу, добивши га на дан годишњег парастаса по убијеном 1 марта 1881 год. Цару - Ослободиоцу, пошао је за Петроград да лично достави сва акта своме министарству. Да би цар Фердинанд пристао на уговор и савез за који се залагала русофилска влада Гешов-Данев, њему је Русија дала зајам од три милиона златних франака са 4 од сто интереса и са један од сто отплате.

Од руских дипломата, поред споменутог посланика у Софији, и самог министра Сазонова, који је, за разлику од Извољског, поново повео једну енергичну и праву империјалну политику, истина имајући повољнију дипломатску, војничку и финансиску конјунктуру, јер се Русија опоравила од удараца јапанског рата и прве револуције, нарочито је много радио на савезу посланик у Београду Хартвиг. Никола Хартвиг био је пореклом Немац, али је спадао у ред баш оних руских Немаца, односно људи немачког порекла, који су се, попут руског конзула у Босни и знаменитог путописца Хилфердинга, заузимали за словенску ствар и постали ватрени славенофили (донекле сличну појаву имамо у личности великог владике Штросмајера). Ретко када је словенска ствар на Балкану »мала тако ватреног руског претставника као што је био Хартвиг. Његови су извештаји нарочито интересантни и пуни садржине. А и стил се њихов

одликује борбеношћу и чак страшћу. Хартвиг је предвиђао и велики светски сукоб у коме би Србија, према његовим речима била би »наш (т. ј. руски) аванпост (претстража)« (извештај од 16-29 децембра 1911). У ранијем једном извештају (од 23 октобра - 5 новембра) Хартвиг поставља важно и судбоносно питање »у чему се састоји смисао и значај политике Русије на Блиском Истоку?« Хартвиг одговара на следећи начин: »1) Олакшати словенским народима, који су позвани ка самосталном животу од стране Русије, да постигну своје свете идеале, а то значи у ствари да они поделе међу собом на братски начин целокупно турско наслеђе на Балканском Полуострву... 2) Остварити свој (Русије) властити прастари историски задатак, т. ј. чврсто се утврдити на обалама Босфора, тих улазних врата у »руско језеро«.

Баш тих дана када је Хартвиг овако прецизно формулисао у поверљивом реферату своје шефу руски балкански програм његов цариградски колега повео је разговоре о праву Русије да своје ратне лађе шаље преко Дарданела. Русија је сматрала, између осталог, да, пошто је Италија остваривала своје планове у Либији (Триполису) и оружаном акцијом, било би добро да она, и то на миран начин постигне слободу пловидбе кроз Мореузе. Руско-јапански рат је нарочито јасно показао какве све потешкоће има Русија за то што нема слободног пролаза кроз Дарданеле за ратне лађе, док ће светски рат показати какве не само стратегиске него и огромне привредне неприлике трпи Русија због тога што нису »кључеви од њеног дома« у њеним рукама.

Турска, мада и тешко притешњена од стране Италије и борећи се са мноштвом унутрашњих потешкоћа, одбила је руски предлог. Енглеска и Француска упутиле су Русију на споразумевање са Турском које се показало немогућним; тада Русији није остало ништа друго него да изјави

да је то било само претходно зондирање терена које је њен амбасадор у Цариграду извео на своју руку; нешто касније он је био опозван. Тиме је ствар поново легла...

Међутим, као што смо видели, балкански савез се формирао и све су се више оцртавале линије његове садржине и правац акције. Ратне операције које је Италија, после похода у северној Африци, отпочела и у Источном Медитерану и пред улазима у Дарданеле, убрзавале су одлуку балканског савеза, уз све веће и крвавије компликације у европским провинцијама Турске. Кад је француски председник владе Поенкаре стигао августа месеца 1912 г. у Петроград, те се тамо упознао са тачним текстом српско-бугарског уговора био је непријатно изненађен и чак је прекорио Сазонова што је до тога дошло. У исто време узрујала се и Аустро-Угарска. Сазонов је био вољан да помирљиво делује да се ипак избегне рат. После низа преговора између сила била је израђена декларација у којој су силе, истина обећавале да ће узети у своје руке рад на »реформама« (по који пут!), али је оштрица декларације била уперена против балканског савеза, јер се њему препоручивало да остане миран и било му је категорички речено да силе неће дозволити ни признати промену територијалног статус кво на Балкану. Међутим док су силе већале, балкански савез је енергично спремао акцију. Црна Гора, која је од 1910 год. била проглашена краљевином, после извесних колебања у задњи час њеног старог краља, прва удари на Турке. Иза ње су ступиле у акцију и остале силе пошто је Турска одбила да прими њихов ултиматум о реформама.

Сјајне и брзе победе извојеване од стране савезничких војски, појава Грка у Солуну, заузеће целе Старе Србије и великог дела Македоније од стране Срба појава Бугара пред вратима Цариграда, све је то дошло прилично изненада за Европу. Веома брзо је била заборављена декларација о статус

кво. Прва је Русија препоручивала да се територијалне промене постигнуте силом савезничког оружја и формално признају од стране Турске и одобре од стране сила. Јавно мњење у Русији било је веома склоно савезницима. Долазили су њима поједини добровољци, а нарочито лекари и мисије Црвеног Крста; скупљање прилога у корист рањених и болесних Срба и Бугара ишло је веома успешно; свет је са пуно симпатија пратио извештаје са бојишта о ратним успесима савезника. Извесни левичараки кругови су доктринарски осуђивали акцију балканског савеза која је, према њиховом мишљењу, ометала остваривање идеје балканске федерације, али може се рећи да у души својој и ови људи већином су били уз савезнике. Сећам се једне ситне, али карактеристичне епизоде, наиме скупљања прилога за савезнике у којем сам учествовао као петроградски студент: на великој бродоградилници у Петрограду, том средишту ондашњих бољшевика, радници су готово без приговора и доста радо дали свој »обол«. Када је Аустро-Угарска почела да омета Србијину акцију и да ради на томе да ју лиши плодова победе, јавно мњење у Русији се јако узрујало; са говорнице парламента, на јавним предавањима и скуповима, по новинама и часописима, најзад приликом забрањених и од полиције растериваних, често са употребом врло бруталних мера, демонстрација симпатије према савезницима, нарочито према Србији и: Црној Гори, и антипатије према Аустро-Угарској, изражавала се врућа жеља да се коначно уједине балкански хришћани.

Аустро-Угарска, помагана донекле од стране Немачке, стално је током целе зиме 1912-13 радила на томе да Србија не добије излаз на море, да што више вароши и села добије Албанија која се тек требала створити као самостална држава и за коју се нарочито залагала Аустрија, најзад, да Црна Гора ни пошто не добије Скадар. Прво се ометала опсада Скадра, а онда, када је Скадар пао у руке Црногораца, краља Николу су натерали да он

преда град једном међународном одреду морске пешадије. У свима овим мучним трансакцијама, везаним за мирне преговоре, руска дипломатија је енергично помагала савезнике, пре свега Србију и Црну Гору. Најзад, је био закључен лондонски мир. Победа савезника, која је тим миром санкционисана, била је у исто време победа Русије. Њен положај црноморске државе био је знатно ојачан, а дугогодишњи напори око ослобођења балканских народа крунисани успехом.

Али тек што је био завршен т. зв. први балкански рат, ево већ због поделе добијеног турског наслеђа између савезника је настала затегнутост која се све више, уз учешће и потстрекивање од стране Аустро-Угарске, повећавала. Према савезном уговору између Србије и Бугарске у случају несугласица требало је да руски цар буде врховни арбитар, И у Србији и у Бугарској било је струја, које нису биле вољне да се заиста изврши ова уговорна клаузула и да се руски цар позове да буде арбитар у тешком спору који се појавио. Али је Пашићу пошло за руком да овакве тенденције угуши у корену, док у Бугарској оне су узеле великог маха. Краљ Фердинанд, неколико генерала и министара окуражени тајном акцијом Аустрије, гурали су ствари у катастрофу. Без обзира на директну интервенцију руског цара и не чекајући посредовање - арбитражу бугарски властодршци изведу изненадни напад на Србе којим су се придружили Грци и Црногорци. Када се велика битка на Брегалници («други Велбужд» према изреци једног угледног историчара) окренула против Бугара, ступила је у акцију Румунија. Напуштена од свију, па и од Аустро-Угарске, која ју је терала у рат и притиснута са свију страна (па и од Турака) Бугарска је била приморана на капитулацију. Али овај други балкански рат је био створио предуслове за даље компликације на Балкану, између осталог и против Русије када је настао велики сукоб првог светског рата.

Између букурешког мира и сарајевског атентата не само на Балкану, него и у целој Европи осећала се велика напетост и све већа заоштреност односа и супротност интереса. Поенкаре у својим монументалним успоменама назвао је ову годину 1913 »Европа под оружјем«. У Русији се између других питања постављало се опет вечито питање слободе Мореуза.

Једна зона Балкана је постала нарочито осетљива,, а то су биле Босна и Херцеговина. Тамо се развијао јак национални покрет који је све више добијао револуционарни карактер. Политика аустријских власти и пре и после анексије потпуно је крахирала. У кружоцима босанско-херцеговачких националиста и револуционара нарочито је био јак руски утицај. У револуционарној акцији су се поводили за примерима руских револуционара-народњака. Један од главних вођа те национално-револуционарне омладине Владимир Гађинович дошао је у Лозану год. 1913 и тамо је директно ушао у круг руских револуционара.

Културни и књижевни утицаји Русије на Србе и Бугаре настављају се и током последњих предратних година, као и одлазак у Русију стипендиста, долазак руских научника на Балкан, све веће интересовање руске штампе за балканске прилике. Природно је да се и у балканским земљама пажљиво прати развој догађаја у Русији која је пролазила кроз веома занимљиву револуционарну фазу своје историје.

Х

Од Сарајевског атентата до примирја

Сарајевски атентат је био, разуме се, само повод за почетак првог светског рата. Сва огромна литература на свима културним језицима света о самом атентату, његовој позадини и подробностима, као и о т. зв., »одговорностима« за њ с којима би се хтелo везати питање опште »одговорности« за грандиозни и нада све кржави светски сукоб и обрачун 1914-18 година унела је у ствар много светлости, али ипак много шта је остало нејасно и о многим моментима постоје потпуно супротна обавештења и судови. Међутим то је, напoкон, у великој светско-историској перспективи од мање важности. Балкан и његова судбина, као и судбина Југословена уопште, претставља једну од жижа и основних проблема тога светскога сукоба. Како су се развијале у главним цртама догађаји у вези са Балканом и позицијом Русије у погледу њега?

Русија није била спремна за рат у јулу 1914 г. и није га хтела, као и две њене партнерице - Француска и Енглеска. Према руским плановима и прорачунима тек 1917-18 мислило се да ће Русија бити готова, нарочито на мору, о чему се специјално водило рачуна. То се јасно види, између осталог, из поверљивих и детаљних извештаја министра Сазонова цару који су сада објављени. Из тих извештаја произлази да је питање Мореуза остајало и даље централно питање руске политике. У извештају Сазонова од 23 новембра 1913 изрично је напоменуто да је Русија изгубила у вези са релативно кратким затварањем Мореуза за време ратних операција 1912 г. близу сто милиона рубаља извоза... Али, и поред тога, требало је, по

мишљењу Сазонова, водити политику мира. И унутрашња ситуација Русије није била повољна за рат.

Међутим за централне силе баш за то се момент за објаву рата сматрао као подесан. И тако је дошло до предаје аустро-угарског неприхватљивог ултиматума Србији, у моменту када је француски претседник републике Поенкаре са својим претседником владе и министром спољних послова Вивијани напустио Русију (за време његове посете десили су се у Русији толико озбиљни улични нереди да се већ мислило да је то почетак револуције и да није с тога могућна успешна мобилизација руске војске и флоте, него ће - то је било мишљење и немачког амбасадора у Петрограду - указ о мобилизацији бити знак за општу побуну у Русији). Неколико дана пре предаје ултиматума у Београду је напрасно умро у аустријском посланству приликом жучног објашњења са цесарско-краљевским послаником руски посланик, велики србофил и славенофил Хартвиг. У руско посланство иза примљеног ултиматума долазили су најодговорније личности Србије на челу са престолонаследником - Регентом Александром да се обавесте, какво ће држање заузети у овај трагичан час Русија. Регент Србије је послао цару Николи депешу у којој је речено: »...У овим тешким тренуцима ја износим осећања свога народа који преклиње Ваше Величанство да се заинтересује за судбину Краљевине Србије«.

У Русији због споменутих околности радило се интензивно на сачувању мира, ипак као одговор на апел краљевића Александра уследила је депеша Николе II: »... Док има и најмање наде да се избегне проливање крви сви моји напори тежиће томе циљу. Ако пак не успемо и поред најискреније наше жеље, нека Ваше Височанство буде уверено да ни у томе случају Русија неће напустити Србију«. Тако су се изјаловиле наде Аустро-Угарске да ће се конфликт моћи да се »локализује« и да ће се Аустро-Угарској

дозволити да несметана ни од кога, сем преуморене, релативно малобројне и недовољно снабдевене српске војске, изврши пројектовану »казнену експедицију« против Србије...

Последњих дана јула и првих дана августа 1914 г. догађаји су се развијали катастрофалном брзином и ратне операције на српском и западном фронту отпочеле су са пуном жестином.

Треба одмах и сасвим јасно да се напомене ово: недовољно спремна војнички, финансиски, дипломатски и психолошки Русија је ушла у рат ипак са великим еланом. Нереди су одмах престали, и цар, који је годинама био отсутан из своје престонице, могао је да се појави на тргу испред Зимске Палаче усред огромне гомиле света где је било много студената и радника... Мобилизација у Русији је спроведена са неочекиваном брзином, тачно према планским предвиђањима, у главном, успешно са ванредно добрим одазивом не само резервних официра него и обвезника и давалаца коморе. Као један од важних чинилаца овог несумњвог и великог, и, понављамо, готово неочекиваног успеха мора да се истакне елементарна, често несвесна или потсвесна симпатија руског друштва, па и најширијих народних слојева према Србији и Црној Гори, према српском народу...

Међутим Русији је у вези са Балканом претстојао на дипломатском пољу један ванредно тежак посао: требало је уредити низ врло компликованих питања и заоштрениости да би се створила што повољнија ситуација за војну акцију и на балканском бојишту, а у вези с тиме и на другим, важнијим и одлучујућим бојиштима - западном и руском. Још није рат почео, а руска дипломатија предузима хитне мере да се, ако је иоле могућно, развежу чворови српско-бугарских, грчко-бугарских, бугарско-румунских, итало-српских и италианско-грчких супротности, и да се

обезбеди неутралност Турске. Са стране ове последње, тог власника и чувара Мореуза, неочекивано се поставља предлог о војној сарадњи, а не само о неутралности. Енвер-паша, турски министар војни и један од вођа младотурског покрета, води поверљиве и чак »веома пријатељске« разговоре са руским војним изаслаником генералом Леонтијевим. Ради се не само о томе да Турска повуче своје трупе са кавкаске границе, него да мобилише и да концентрише 200 хиљада војника на Балкану ако се нека балканска сила одлучи на акцију против Русије, односно њених савезника. Када су се у Мореузима појавиле немачке крстарице »Гебен« и »Бреслау« са турске стране се уверава да то не значи прекид са Русијом, да Турска и даље остаје неутрална, да је она »купила« немачке ратне лађе и сл. Међутим, као што јавља руски амбасадор из Цариграда, »уговор са Немачком т. ј. војни савез је »у ваздуху« и официри немачке војне мисије којим је њихов шеф, генерал Лиман фон Сандерс, наредио да остану на својим местима раде све што је у њиховим могућностима да Турке плаше руском опасношћу, вековном тенденцијом Русије ка Цариграду и Мореузима, па и конкретним акцијама које тобоже предузима руска црноморска флота која се као бајаги налази већ у близини Босфора. Зато руски амбасадор директно моли команданта руске флоте да се уздржи од макаквих покрета лађа који би се могли протумачити у Цариграду као неки непријатељски и припремни за непријатељства акт. Али све узалуд. Почетком августа преговори о сарадњи између Русије и Турске постају оно, што су и били једна краткотрајна епизода, један маневар да се добије време; Турска је одлучила свој улазак у рат на страни централних сила, али се настављају преговори о турској неутралности. Турској се ипак не иде лако у рат и она би радо хтела да ствар одуговлачи. У тим преговорима и натезању пролази време, све до кобног дана 16-29 октобра 1914 год. када су немачке лађе, »продате« Турској, извршиле напад на руску обалу. Још и онда у Цариграду велики везир је уверавао руског амбасадора да ће он већ

»позвати Немце на ред« (!), али рат између Русије и Турске, а иза тога савезника Русијиних је био свршен чин. Тако се питања Цариграда и Мореуза поставило већ у чисто ратном аспекту. Али ће проћи дуго времена док се савезници договоре о решењу тог питања у случају њихове победе. Коначно је Русији за случај победе и деобе Турске обећана, поред великих територија у Малој Азији, посед Цариграда и целе европске обале Мраморног Мора са полуострвом Галиполи, Цариграда и Скутари са залеђем у Малој Азији, острва Принкипо у Мраморном Мору, као и острва Тенедос и Имброс испред улаза у Дарданеле. Међутим сва акција савезника против Дарданела је пропала са врло тешким за њих губицима, док се Русија током рата неколико пута спремала на директну и самосталну акцију против Босфора и Цариграда ради њихова освајања. У другој половини 1915 год. припремана је читава седма армија у Одеси и околини за акцију на Балкану и операције искрцавања близу Босфора, али се касније ова армија морала пребацити на галициско бојиште. Пред саму револуцију у Русији цару су подношени извештаји и планови о потреби освојења Цариграда и Мореуза. Револуција је брзо скинула са дневног реда те акције и само питање Мореуза с једне стране с тога што је руска војска стварно постала још мање способна за подухвате већег замаха, с друге стране с тога што се уопште идеја освојења Мореуза почела сматрати као »империјалистичка«, и то не само од стране бољшевичке странке него и од стране онда владајућих социјалистичких странака мењшевика и есеровца, док је трећа велика владина странка (буржуазна) народне слободе (»кадети«) настојавала преко свога вође и током прва два месеца револуције министра спољних послова Миљукова да и даље задржи као један од ратних циљева освојење Цариграда и Мореуза и да се никако не разреше савезници обавезе да се између осталог, боре и за овај циљ. По доласку на власт Лењина и његове коалиционе владе бољшевика и левих есеровца Русија је раскинула са савезницима, предложила је и закључила

са противницима примирје, а онда и мир (у Брест Литовском 3-16 марта 1918 год.) према којем је Русија изгубила у корист Турске извесне поседе своје за Кавказом. Разуме се о неким претензијама Русијиним у области Мореуза није могло онда да буде ни говора.

Много више него о уласку Турске у рат у Русији су се бринули за улазак у рат Бугарске. Притисак на Србију да попусти у односима са Бугарском и да учини највеће жртве да би дошло до споразума са Бугарском почео је још последњих дана јула 1914 год. и трајао је готово до самог прекида са Бугарском и њеног уласка у рат на страни централних сила. Из извештаја које је примало од својих претставника на страни руско Министарство спољних послова у Петрограду су се могли уверити да су сви покушаји да се Бугарској даде компенсација на рачун Турске (у Тракији), Грчке или Румуније наилазили на врло хладан и резервисан пријем код меродавних кругова у Софији. Захтеви су се достављали са те стране највише према Србији. Под таквим околностима Русија, под притиском опет својих главних савезника, нарочито Француске, била је приморана да стално тражи од Србије попуштање. Међутим бугарски захтеви су постајали све већи према томе, како су се неповољно за Русију и њене савезнике развијале ратне операције. Уз то тадашњи претседник бугарске владе Радославов крио ванредно повољне предлоге које су савезници чинили Бугарској не само од опозиције него и од самог Министарског савета. »У ствари, макакве уступке учиниле силе Споразума Бугарској њена влада била је одлучила да иде против њих« (Коста Тодоров). 24 августа су били потписани политичка и војна конвенције између Немачке и Бугарске. 1 септембра руски министар Савински је предао нове предлоге Споразума. Бугарској су обећане значајне компензације, чак и у случају да остане само неутрална, али лојално неутрална. Опозиција у бугарском Собрању је затражила и добила аудијенцију од краља Фердинанда, али је њен покушај

био узалудан. Догађаји су се и даље развијали фаталним својим путем. Чиме је почела офанзива против Србије у Софији је одбијен ултиматум Русије којим се тражило отпуштање официра централних сила из бугарске војске где су они били у улози »инструктора«, којом је приликом бугарска влада у својој »свечаној изјави« бацила сву одговорност за прекид на Русију. 14 октобра краљ Фердинанд је објавио рат Србији, а Русија је објавила рат Бугарској 20 октобра.

Објава рата од стране Русије Бугарској створила је једну ванредно тешку и трагичну ситуацију у историји.

Исто тако веома сложена дипломатска игра водила се око уласка Италије у рат. Одмах на почетку Италија је изјавила, да пошто је Аустро-Угарска нападач, за Италију није наступио случај обавезе ступања у ратну акцију.

Не задовољавајући се неутралношћу Италије Русија и њени савезници повели су са италијанском владом преговоре о уласку Италије у рат на њиховој страни. Преговори су се отежавали тиме што је Русија била мало склона попуштању великим захтевима Италије који су ишли на рачун Јужних Словена. Али су Француска и нарочито Енглеска вршиле пресију на Русију тако да је најзад дошло до закључивања т. зв. Лондонског пакта који има облик извештаја савезника да су примили на знање 16 тачака италијанског меморандума.

Поред одредаба о Малој Азији и о колонијама Лондонски пакт од 26 априла 1915 године признавао је право Италије на Горицу и Градишку, Истру са Трстом и већим делом Кварнерског Острвља, док је Далмација са острвима требала да буде подељена између Италије, Хрватске, Србије и

Црне Горе. Они поседи који би припадали Југословенима требали су да буду демилитаризовани.

Румунија, мада везана војном конвенцијом са Аустро-Угарском, одлучила је да остане неутрална. Обе стране су вршиле пресију на Румунију надајући се да ће убедити Румунију о корисности њеног уласка у рат.

Пошто су Русија и њени савезници обећали Румунији, Ердељ и већи део Буковине и Баната, Румунија је најзад августа 1916 године ушла у рат.

Што се тиче Грчке у њеном увлачењу у рат, које је коначно одлучено већ за време руске револуције, Русија је играла више мање пасивну улогу препуштајући главну реч Енглеској и Француској.

Заједничке војне операције Русије и Србије, и директно учешће Руса у рату на Балкану изгледали су углавном овако: са руске стране се препоручивало Србији да што активније води своје операције против Аустро-Угарске да би растеретила колико толико руски фронт у Галицији. Енергична акција Србијина несумњиво је олакшала руске операције у Галицији, и велику победу руских армија, што је било од великог значаја за цео ток рата.

Русија је послала Србији 100 хиљада пушака и нешто муниције и санитетског материјала, док је преко Србије железницом Солун-Скопље-Ниш-Прахово на Дунаву и онда Дунавом ишло снабдевање руске војске из савезничких земаља. Неколико санитетских колона и амбуланта дошло је из Русије на српско бојиште, а поред тога и једна руска батерија учествовала је у одбрани Београда, као и неколико војних стручњака.

У очекивању велике аустро-угарско-немачке офанзиве и неминовног уласка Бугарске у рат Српска влада и врховна команда предузимала је енергичне кораке да се Србији од стране савезника укаже већа и ефикаснија помоћ и да се предузму згодне и стварне мере да се спречи бугарска мобилизација. Међутим су савезници, па и ондашњи начелник штаба руске врховне команде генерал Алексејев нису сматрали опортуним и могућним да се битно ангажују на Балкану, док су се све још надали да ће успети, ако не да придобију Бугарску, онда да обезбеде њену неутралност великим уступцима на рачун Србије. Помоћ које је била директно пружена у јеку офанзиве против Србије била је премалена и дошла је прекасно. Али треба истаћи да је руско лево крило за време српске катастрофе и отступања преко Албаније прешло у офанзиву у Буковини и руске трупе су са великим пожртвовањем јуришале на аустро-угарске положаје у правцу Черновица; Руси су били одбијени са врло тешким губицима. За спасавања остатка српске војске и једног дела избеглица од пресудног значаја била је лична интервенција цара Николе II који је захтевао од савезника ратне и транспортне лађе да се Срби на албанској обали прихвате. И заиста су онда стигле француске и италијанске лађе које су извршиле евакуацију Срба и пребацивање њихово на Крф.

1916 год. руски експедициони одред је био упућен морем преко Мурманска и око целе Европе кроз Средоземно Море у Солун. Свега је било на солунском фронту 12 руских батаљона са помоћним трупама. Ови батаљони храбро су се борили раме уз раме са Србима током јесени 1916 год.

1916 год. формирана је у Русији Прва српска добровољачка дивизија за коју је мали кадар отишао на Крф у Русију. У тој дивизији су узели учешће

официри Хрвати, Словенци и Чеси, поред Срба који су сачињавали њен главни део. Створена и снабдевана у Русији ова дивизија је заједно са Русима узела учешће у борбама у Добруци. После револуције један део Срба и других Југословена вратио се у отаџбину преко Сибира.

За време рата у Русији су скупљани велике своте новца и велике количине ствари за српски Црвени крст, а они Срби који су стизали у Русију, а то су били у првом реду поједини политичари и научници примани су у Русији са пуно симпатија и гостољубља.

Југословенски проблем, у његовој целини постављен светским ратом, затекао је Русију званичну, као и незваничну, потпуно неспремну. Широко јавно мњење мало се зањ занимало, а десничарски расположени славенофили, као и службена дипломатија нису били склони уједињењу свих Југословена, Срба, Хрвата и Словенаца, у једну државу. Нарочито ту се истицало верско питање: званична Русија и десничари славенофили нису могли схватити заједницу католика и православних... За то је цео рад у Русији наилазио на велике тешкоће. Исто тако и приликом састанка претставника Југословенског одбора са руским дипломатима у иностранству југословенски- политичари наилазили су на скептицизам руских дипломата.

Тек за време руске револуције идеја уједињења Југословена напредовала је у Русији. Први министар спољних послова Привремене владе Миљуков јавно је изјавио да се слаже са том идејом. Чим је склопљена Крфска декларација Привремена руска влада, прва и онда једина од савезничких влада (министар спољних послова је био наследних Миљукова Терешченко) званично је признала декларацију и тиме је Русија била прва велика сила која је службено признала рађање Југославије.

Треба још напоменути да се за Русију питање југословенског јединства комплицирало црногорским питањем и да још током 1914-15 г. краљ Никола је преко своје ћерке Милице, руске велике кнегиње, водио акцију за то да после рата Црна Гора изађе по могућности са што више повећаном територијом. После слома и капитулације Црне Горе питање судбине Црне Горе није скинуто са дневног реда и задавало је озбиљне бриге руској дипломатији, као што се види из сада објављених поверљивих извештаја руског отправника послова код црногорског двора у изгнанству.

Руска револуција у даљем своме развоју, после неуспелог покушаја контрареволуције и обарања Привремене владе од стране генерала Корнилова и успелог државног удара бољшевика против исте владе, обуставила је учешће Русије у рату. У последњој његовој фази, као у преговорима о миру и у закључивању мирних уговора Русија није више суделовала и тиме не сноси одговорност ни за добре ни за лоше њихове стране. Али свакако, мада је и изашла из рата пре његова завршетка, Русија је обилно проливиеном крвљу својих синова и неизмерним материјалним жртвама допринела победи ондашњих њених савезника и стварању Југославије.

XI

Од завршетка светског рата до садашњих дана

Првих година после револуције усред пожара грађанског рата и неликвидиране још анархије Русија је остала привремено по страни светске па и балканске политике. Од балканских држава Турска је закључила са

Русијом мир чији су услови били за Русију прилично тешки, али је обновила дипломатске односе са Русијом. Румунија је искористила прилику извршивши присаједињење Бесарабије Великој Румунији. Од тога момента т. зв. »Бесарабско питање« господарило је над руско-румунским односима. Грчка је послала одред војске у Русију да помогне интервенцију западних сила против совјетске владе, а у прилог т. зв. »белих« генерала. Та грчка дивизија је била тучена и повукла се. Односи са Русијом нису били обновљени. Бугарска је закључила са Русијом мир у Брест-Литовску, као савезница централних сила и Турске. Али су касније односи опет прекинути. Најзад Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца није признала совјетску владу легалном руском владом и повукла је из Русије своје претставништво, али се апсолутно уздржала од ма какве директне непријатељске акције против Совјета. У свима балканским престоницама бивши руски дипломатски претставници остали су са више мање званичним обележјем.

Велики део руске политичке и војничке емиграције нашао је уточиште у Југославији и у Бугарској. На тај начин у овим земљама нашли су се многе хиљаде Руса за које, као за Русе, врло много је учињено у братским земљама, нарочито у Југославији. Разноврсни руски стручњаци својим радом су се одуживали Југославији и Бугарској. Оцену целокупног рада те емиграције препуштамо историји.

Политика Совјетске Русије као државе, односно државне заједнице која је наследила територију старе Русије, нашла се свуда па и на Балкану пред истим проблемима који су постојали и намећали су се Русији и раније. У погледу Балкана то је било у првом реду црноморски проблем - проблем Мореуза. Несумњиво су најсадржајнији били према томе односи између Русије и Турске. Док су Кемалова влада и њена војска сматране у Западној

Европи »анадолиским бандама« у Москви су били веома добро расположени према Кемаловом покрету, па је између Лењинове Русије и Кемалове Турске постојао као неке врсте прећутни војни савез. Али први уговор закључен је 16 марта 1921 год. Он има наслов »Уговор о пријатељству и братству између Руске Совјетске Федеративне Социјалистичке Републике и Турске закључен у Москви«. Договор овај којим је Совјетска влада службено признала Кемалову владу садржавао је изјаву о »солидарности у борби против империјализма«. Ту се подразумевао у првом реду енглески империјализам јер су Енглези, држећи у својим рукама Цариград и Мореузе господарили не само над улазима у Црно Море, него и на самом Црном Мору, где руска флота практички није више постојала, претећи тиме животним интересима и Русије и Турске, и то у највећој мери.

13 октобра 1921 год., Закавказке Совјетске Републике уз учешће РСФСР закључили су уговор са Турском којим су се изрично одрекле од свих територијалних права која би за њих могла да произађу из уговора закључених између Турске (султанове) и савезника, а потврдиле су оне територијалне уступке које су учињене Турској у брест-литовском миру између Русије и Турске као у посебном александропољском мирном уговору између Совјетских Закавказких Република и Турске (ту се радило у ствари о Јерменској).

Победивши Грке Турци су добили целу Малу Азију. Примирјем у Муданији Турци су повратили Цариград. И најзад дошао је лозански мирни уговор којим је дефинитивно укинут и замењен севрски уговор. Совјетска Унија била је само посматрач у Лозани, мада се ту решавало о најкрупнијим руским интересима. Лозански уговор је наине решио о Мореузима на начин који није могао задовољити Русију: обале Мореуза,

острва у Мраморном Мору и неколико острва у Јегејском Мору која господаре улазом у Дарданеле демилитаризовани су; не само трговачке него и ратне лађе свих држава имају право пролаза, истина са неким, у ствари илузорним, ограничењима кроз Мореузе и то у време рата и мира, само ако Турска није зарађена страна. На тај начин руска црноморска обала, пловидба по Црном Мору и одбрана Јужне Русије стављени су у питање.

У даљем развоју односа између Турске и Совјетске Русије значајан је уговор о пријатељству и неутралности из године 1925. То је први пакт о ненападању која је закључила Совјетска Русија. У том уговору стоји да у случају војног напада на једну од уговорачких страна од стране једне или више држава, друга уговорачка страна се обавезује да ће остати неутрална. У наставку уговора налазимо и ову одредбу: »Свака од уговорачких страна обавезују се да ће се уздржавати од макаквог капада на другу; она се исто тако обавезује да неће узимати учешћа ни у каквом савезу или споразуму политичког карактера, уперену против друге уговорачке стране исто тако ни у каквом савезу или споразуму са једном или неколико држава, упереном против војне или поморске безбедности друге уговорачке стране. Сем тога свака од уговорачких страна обавезује се да неће учествовати ни у каквом непријатељском акту једне или неколико држава упереном против друге уговорачке стране.«

Када већ у току садашњег рата Турска је закључила уговор са Енглеском и Француском она се изрично оградилa од сваког уплитања у неку акцију која би била уперена против Совјетске Уније.

У целом низу међународних догађаја Совјетска Русија је ишла у корак са Турском и обрнуто. Нарочито то се запазило приликом стварања новог

статута Мореуза уговором у Монтре, којом приликом Турска је добила право да обнови утврђење Босфора и Дарданела што је било изведено, и, тврди се, веома темељно. У Русији се сматра да турска утврђења штите и руску безбедност.

Политика грађења железница у Малој Азији спроводи се са турске стране узимајући у обзир стратегиске и привредне интересе Совјетске Уније. У привредном изграђивању модерне Турске Совјетска Унија је у више махова и на широј основи помагала Турску стављајући јој на расположење значајне новчане своте и разне важне фабричне машинерије под повољним условима куповине и кредита. Привредна размена и сарадња двају сила има велике размере. Најзад нису изостајале узајамне посете као и узајамно учешће приликом различитих свечаности, војних маневара и ревија и т. сл.

Развој руско румунских односа, као што је већ било напоменуто, зависио је од развића бесарабског питања. Румунија сматра да је Бесарабија присаједињена мајци отаџбини на основу слободне одлуке становништва које је у већини румунско. Са совјетске стране се пориче слободни карактер и правна ваљаност те одлуке па се румунска акција у правцу Бесарабије обележавала као окупаторска. Даље са совјетске стране се тврдило да молдаванско становништво није у правом смислу речи румунско јер су Молдавани посебни народ своје врсте. А да и сами Молдавани немају апсолутне него само релативну већину бесарабског становништва.

Напето стање на Дњестру трајало је неколико година и тек је 1923 била обновљена пловидба на реци Дњестру, али се и даље није дозвољавао прелаз преко те реке и никакав гранични промет. Велике силе су се колебале у питању Бесарабије, али марта 1920 савезници су известили

Румунију да признају присаједињење целе Бесарабије и у томе смислу закључен је 28 октобра исте године т. зв. »Паришки протокол« између Енглеске, Француске, Италије, Јапана и Румуније о Бесарабији. Међутим у Паришком протоколу је било казано: »Високе уговорачке стране признају суверенитет Румуније над Бесарабском територијом... Русија ће бити позвана да се прикључи овом уговору чим буде створена руска влада призната од уговорачких страна«. Фебруара и марта 1924 у Бечу су вођени совјетско-румунски преговори о Бесарабији. Преговори нису довели ни до каквих резултата. Совјетска делегација је тражила да се становништво Бесарабије изјасни слободним плебисцитом да ли хоће да припада Совјетском Савезу или Румунији, или да има своју самосталну државу. При завршетку неуспелих преговора шеф совјетске делегације Крестински прочитао је изјаву-протест Совјетске владе против румунске »окупације« Бесарабије.

Тек 9 јуна 1933 године васпостављени су дипломатски односи између Совјетске Уније и Румуније путем измене писама између ондашњих комесара за спољне послове Литвинова и министра спољних послова Титулеска. И поред тога није до дана данашњег питање Бесарабије коначно регулисано. Оно и даље стоји између Совјетске Уније и Краљевине Румуније, мада према изјави претседника Молотова не може да послужи као повод за рат.

Грчка је обновила односе са Совјетском Русијом 8 марта 1924 када је Папанастасију дошао на чело прве републиканске владе. 1 јуна исте године отворено је дипломатско претставништво Совјетског Савеза у Атини, а већ 23 истог месеца потписан је уговор о царини и тарифама којим се обнављала размена добара. Међутим тај уговор није био касније ратификован од стране грчког парламента, те је 11 јуна 1929 закључен

нови уговор. 1930 десио се конфликт између Грчке и Совјетске Уније због пролаза двеју совјетских ратних лађа кроз Мореузе у Црно Море.

Наредних година политички и трговински односи између Грчке и Совјетске Уније развијали су се нормално.

Треба напоменути да су се у новогрчкој литератури осећали руски књижевни утицаји и то утицај класичних писаца, предратне литературе почетка XX stoleћа нарочито Горког, и најзад и совјетске књижевности (на пример романа Гладкова »Цемент«).

Нормализацији односа између Бугарске и Совјетске Уније највише је стајао на путу буран ток догађаја бугарске послератне историје. Тек за владе Кимона Георгијева 23 јула 1934 године изменом телеграма између комесара Литвинова и министра Батолова закључен је споразум о отварању дипломатског претставништва у Москви и Софији. 1939 године совјетско-бугарски односи су се знатно продубили, закључен је трговински уговор на једној широј бази. Веома су запажена путовања бугарских народних посланика на пољопривредну изложбу у Москву и министра финансија Божинова ради привредних преговора.

Званичних дипломатских односа између Совјетске Уније и Краљевине Југославије до сада није било, али ово није искључивало поједине контакте између совјетских и југословенских дипломата у неким европским престоницама, а нарочито у Женеви приликом састанка скупштине и савета Друштва Народа. Југославија је учествовала у позиву упућеном Совјетској Унији да уђе у Друштво Народа. Она је потписала са Совјетском Унијом т. зв. »конвенцију о дефиницији нападача« која је претстављала своје врсте уговор о ненападању и о немешању у интерне ствари уговорачких страна. Приликом гласања на скупштини Друштва

Народа о искључењу Совјетске Уније из Друштва Народа Југославија се уздржала од гласања и изрично се оградилa од целог поступка.

Иза поверљивих контаката током последњих месеци дошло је до одашиљања специалне привредне делегације Краљевине Југославије на челу са бив. министром Др. Милорадом Ђорђевићем. Према обостраним званичним саопштењима преговори су вођени у пријатељској атмосфери и завршени су потписивањем уговора о трговини, пловидби и плаћању за чију ратификацију је онда дошао у Београд совјетски претставник у Софији, (сада у Букурешту) инж. Лаврентијев. Сада су обновљени и нормални дипломатски односи.

Интересовање према Русији уопште и према њеној најновијој фази развоја у Југославији је огромно. Број превода руских књижевних дела стално расте. Исто тако у свима часописима и новинама налазимо мноштво разноврсних публикација о Русији.

Историчар није пророк и зато се ја уздржавам: од макаквих пророчанстава о даљем развоју проблема Русија и Балкан. Хоћу само да напоменем да се историја мења, али да географија остаје...

26 јуна 1940

Београд.